

КОНТРОВЕРСІЙНІ ПРАКТИКИ РОЗВИТКУ ПРИКОРДОННЯ:
СВІТОВИЙ ДОСВІД УЗГОДЖЕННЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

КОНТРОВЕРСІЙНІ ПРАКТИКИ РОЗВИТКУ ПРИКОРДОННЯ: СВІТОВИЙ ДОСВІД УЗГОДЖЕННЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

**КОНТРОВЕРСІЙНІ ПРАКТИКИ
РОЗВИТКУ ПРИКОРДОННЯ:
СВІТОВИЙ ДОСВІД УЗГОДЖЕННЯ
СУПЕРЕЧНОСТЕЙ**

Науково-аналітична доповідь

КИЇВ
2021

**Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(протокол № 9 від 30 грудня 2021 р.)**

Рецензенти:

Майборода О.М. – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук,
професор;

Машевський О.П. – доктор історичних наук, професор.

Авторський колектив:

Кудряченко А.І., член-кор. НАН України, д.і.н., проф.
(керівник авторського колективу);

Деменко О.Ф., к.політ.н., доц. (відповідальний редактор);

Солошенко В.В., к.і.н., доц.; Чекаленко Л.Д., д.політ.н., проф.;

Потехін О.В., д.і.н., с.н.с.; Фесенко М.В., д.політ.н., с.н.с.;

Толстов С.В., к.і.н., доц.; Швед В.О., к.і.н., доц.;

Розумюк В.М., к.політ.н., с.н.с.; Шморгун О.О., к.філос.н., доц.;

Метельова Т.О., к.філос.н., доц.; Перга Т.Ю., к.і.н., с.н.с.;

Мітрофанова О.О., к.політ.н., с.н.с.; Припик Є.О., к.е.н.

Контроверсійні практики розвитку прикордоння: світовий досвід узгодження суперечностей. Науково-аналітична доповідь.
А.І. Кудряченко (кер. авт. колективу), В.В. Солошенко, О.Ф. Деменко
[та ін.]. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН
України», 2021. 192 с.

ISBN 978-966-02-9893-4

У науково-аналітичній доповіді проаналізовано особливості історичного та соціокультурного розвитку прикордонних ареалів у країнах світу. Встановлено, що безпосереднім негативним наслідком сучасних світових процесів стало зростання нестабільності у глобальному масштабі, збільшення кількості, часто спровокованих ззовні, міждержавних конфліктів, які зазвичай відбуваються саме у зоні прикордоння на ґрунті взаємних претензій на спірні території. Зроблено висновок про важливість адаптації до українських умов і потреб світового досвіду узгодження контроверсійних практик порубіжжя і зниження їх конфліктогенного потенціалу з метою національної консолідації та політичної модернізації нашої країни.

УДК 94 : 327.8 (100)

***За повного або часткового відтворення матеріалів даної публікації посилання
на видання обов'язкове.***

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ I. Теоретико-методологічні засади дослідження прикордоння як історичного феномену	10
1.1. Теоретико-методологічні аспекти дослідження феномену прикордонних зв'язків та порубіжної ідентичності	10
1.2. Проблеми прикордонних відносин у політиці національних держав	31
РОЗДІЛ II. Світовий досвід узгодження суперечностей у контексті історичного розвитку країн-сусідів ...	42
2.1 Обтяжлива спадщина німецько-польських відносин, політичний та культурний дискурси	42
2.2. Досвід та особливості узгодження суперечностей між Німеччиною та Францією	54
2.3. Австрійсько-італійське прикордоння: історична спадщина та її сучасні рецепції	66
2.4. Греція та Туреччина: актуальні можливості зниження конфронтаційного потенціалу	83
2.5. Розвиток відносин Угорщини із сусідніми країнами у XX – на початку XXI ст.	97
2.6. Контroversійні практики в історії сербсько- хорватських відносин	111
2.7. США – Мексика – Канада: історичний досвід вирішення спірних проблем прикордоння	125
2.8. Китайсько-в'єтнамські відносини: від суперечностей до партнерства	139

2.9. Індійсько-пакистанське прикордоння: історичний розвиток та сучасні засади узгодження суперечностей	153
2.10. Практика розв'язання суперечностей між Японією та Південною Кореєю: історичний досвід	164
ВИСНОВКИ	175
РЕКОМЕНДАЦІЇ	187
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	191

ВСТУП

Актуальність проблематики, що є об'єктом даного дослідження значною мірою обумовлена деструктивними змінами існуючого глобального світопорядку, які особливо інтенсивно відбуваються з початку XXI ст. Йдеться про стрімке наростання загальносвітової геоекономічної та геополітичної нестабільності, що детерміноване низкою взаємопов'язаних об'єктивних та суб'єктивних чинників. З одного боку, відбувається неухильне зростання населення на планеті та все більш активне використання невідновлюваних природних ресурсів задля забезпечення існування мільярдів людей, що неминуче загострює глобальні проблеми сучасності, призводячи до посилення демографічної, продовольчої, енергетичної, екологічної криз.

З іншого боку, у сучасному світі набувають все більшого поширення імперіалістичні та дискримінаційні тенденції, пов'язані з активним використанням як прямих воєнних, так і різноманітних фінансово-економічних механізмів відчуження матеріальних та духовних благ на користь країн, що концентрують у своїх руках важелі економічного, воєнного та маніпулятивно ідеологічного впливу на регіони світової периферії, які нерідко виступають у якості об'єктів неоколоніальної експлуатації.

Неоліберальні форми нееквівалентного перерозподілу всіх видів корисних ресурсів виступають головним каталізатором наростаючої агресивності нинішньої моделі глобалізму, поглиблюючи сучасну економічну кризу всесвітньо-історичного масштабу, яку лише прискорила епідемія «COVID-19».

З точки зору дослідження проблеми прикордоння, важливо взяти до уваги той факт, що нинішній транснаціоналізм проголосив позитивність і конструктивність насправді вкрай небезпечного для подальшої долі людства процесу нівелювання, а у середньостроковій перспективі і остаточного переходу до суто номінального статусу, будь-яких національних кордонів, що озна-

чатиме і зниження ролі будь-яких форм транскордонного співробітництва.

Слід зазначити, що все більшою мірою новітні технологіко-економічні та інформаційні засоби, проголошені основою сучасної «віртуальної економіки», «економіки знань» тощо, використовуються не для гуманних цілей подолання штучно підтримуваної нерівномірності загальносвітового економічного та соціального розвитку, а навпаки – для встановлення фінансового та політичного контролю. Звідси актуалізація кола проблем, нерозривно пов'язаних з феноменом гібридних війн. Причому, застосування відповідних методів економічного, геополітичного, інформаційно-маніпулятивного тиску, у тому числі з метою спрямування у потрібному агресору напрямі потоків біженців, що відбувається на тлі зростання локальних воєнних конфліктів, стає все більш розповсюдженим. А це, своєю чергою, призводить до різкого ускладнення ситуації у прикордонних регіонах, прямими свідченням чого є нинішні трагічні події на польсько-білоруському кордоні.

До цього додається неухильне зростання релігійно-екстремістських форм зворотної експансії на розвинені західні країни та загострення спроб переділу території в межах світової периферії. Особливо небезпечними у цьому плані виглядають радикально-ісламські та євразійсько-візантійські проекти відверто імперського загарбницького спрямування.

Ситуацію ускладнює те, що псевдоринкові реформи у країнах, що розвиваються, у тому числі і в Україні, окрім всіх інших негараздів, привели до граничної деформації співвідношення між центром та периферією, внаслідок чого суміжні з кордоном сусідніх країн ареали перетворюється на зону все більшої економічної, політичної та культурної автономізації, яка починає геополітично тяжіти до інших держав, тим самим становлячи наростаючу загрозу територіальній цілісності нашої держави.

Все це пояснює, чому, замість ще донедавна прогнозованого Ф. Фукуямою, С. Хантінгтоном, С. Тоффлером суттєвого зменшен-

ня взаємної напруги та конфліктності між окремими національними державами та цілими геополітичними регіонами, кількість поки що локальних міждержавних протистоянь лише неухильно зростає. І відбуваються вони переважно саме у прикордонних ареалах. На сьогоднішній день прикордоння все частіше виступає в якості об'єкта експансіоністських зазіхань та плацдарму для проведення різноманітних акцій, так чи так спрямованих на підриг національної незалежності та територіальної цілісності сучасних суверенних держав.

Означені вище вкрай небезпечні процеси породжують збільшення взаємних територіальних претензій, обумовлених застарілими історичними травмами попередніх, гранично несправедливих з точки зору базових принципів сучасного міжнародного права, силових перекроювань національних кордонів протягом чи не всієї попередньої історії міждержавних стосунків практично на всіх континентах планети. Особливо це стосується тих змін національних кордонів, що відбулись за наслідками Першої та Другої світових війн.

У представленому дослідженні переконливо продемонстровано, що саме внаслідок всіх вищезгаданих процесів всесвітньо-історичного масштабу проблема прикордоння у наш час набуває принципово нових вимірів та аспектів, насамперед, пов'язаних зі стрімкою втратою власної національної суверенності та етноідентичності не тільки країнами світової периферії, а й розвиненими державами гегемоністського ядра. Все це черговий раз демонструє нерозривність зв'язку нинішніх проблем одночасної кризи глобалізму у його нинішньому статусі антагоніста моделі національної держави, створення якої все ще залишається першочерговим завданням для України, з проблематикою прикордоння.

Означений глобальний характер активізації взаємних територіальних претензій, що зачіпають, насамперед, межові території, призвів до утворення гранично широкого спектру прикордонних проблем, які стали предметом безпосереднього аналізу колекти-

ву авторів, що займалися аналізом особливостей міждержавного протистояння на ґрунті взаємних територіальних претензій як у межах сучасної Європи, так і на північноамериканському континенті, а також в ареалі Далекого Сходу та Південної Азії.

Зокрема, до пошукового завдання було віднесено вивчення політичного та культурного дискурсів історичної спадщини німецько-польських відносин; розкриття особливостей подолання суперечностей між Німеччиною та Францією; характеристика історичної спадщини та її сучасних рецепцій в зоні австрійсько-італійського прикордоння.

Крім того, досліджувались можливості зниження конфронтаційного потенціалу у відносинах між Грецією та Туреччиною, періодичне загострення яких є однією з актуальних проблем сучасних міжнародних відносин; сучасні територіальні непорозуміння Угорщини із сусідніми країнами, і, насамперед, з нашою державою; далеко не розв'язані антагонізми у сербсько-хорватських відносинах.

Широкий комплекс проблем прикордоння було проаналізовано на прикладі таких ключових країн як США, Мексика та Канада шляхом висвітлення існуючих між ними суперечностей та засобів вирішення взаємних спірних питань.

Що стосується ареалу Далекого Сходу та Південної Азії, тут об'єктом безпосереднього аналізу стала історія конфронтації у китайсько-в'єтнамських відносинах; пошук засобів врегулювання конфліктів, у тому числі і військових, між Індією та Пакистаном, які обумовлені взаємними претензіями на прикордонні території; практика розв'язання за давніх суперечностей між Японією та Південною Кореєю.

Всі ці конкретно-історичні студії стосовно прикордонних взаємовідносин провідних країн Заходу і Сходу спираються на теоретико-методологічні засади дослідження прикордоння як історичного феномену. Йдеться про виявлення та застосування стадіально-цивілізаційної, геополітичної, географічно-кліматичної,

економіко-структурної і навіть етноментальної складових формування тактичних та стратегічних пріоритетів політики прикордоння.

Важливими аспектом дослідження стала регіональна політика Європейського Союзу, яка, як показано у дослідженні, далеко не завжди сприяє зміцненню національного суверенітету країн-членів цієї спільноти та зменшенню небезпечних сепаратистських загроз, які сьогодні реально загрожують збереженню потенціалу європейської інтеграції. Причому, в усіх випадках автори прагнули аналізувати конкретні особливості міждержавних та прикордонних відносин із врахуванням можливостей використання цього історичного досвіду для успішного розв'язання аналогічних і дуже непростих проблем, що сьогодні становлять реальну небезпеку для української державності.

РОЗДІЛ І.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИКОРДОННЯ ЯК ІСТОРИЧНОГО ФЕНОМЕНУ

1.1. Теоретико-методологічні аспекти дослідження феномену прикордонних зв'язків та порубіжної ідентичності

Активізація прикордонних зв'язків та урізноманітнення форм співпраці прикордонних регіонів сусідніх держав стали відображенням та невід'ємною ознакою міжнародних політико-економічних процесів, які розгорнулися у світі після Другої світової війни. У методологічному плані поживлення міжнародних контактів та економічних обмінів тісно пов'язано з масштабними економічними, культурними, соціальними і політичними змінами, які позначаються умовним поняттям глобалізації. Розгалуженню міжнародних зв'язків сприяли різноманітні й різнопланові процеси глобальних масштабів, які охоплювали зміни в соціальній структурі найбільш розвинених країн світу, деколонізацію країн Азії та Африки, підвищення рівня освіти та охорони здоров'я, стрімкий розвиток міжнародних комунікацій та інформаційних технологій.

Еволюція соціально-економічних систем у країнах Європи та Північної Америки – ядра світової капіталістичної системи – поставила на порядок денний перегляд традиційного розподілу функцій між органами влади в ієрархії державного управління. Започаткування міждержавних інтеграційних процесів спричинило формування наднаціональних координаційних структур, що стимулювало перерозподіл компетенції між органами влади різних рівнів усередині окремих держав та керівними установами

на рівні інтеграційних об'єднань. Після створення Європейського Економічного Співтовариства у 1958 р. у Західній Європі постала проблема розмежування владних повноважень та управлінських функцій на чотирьох рівнях: між вищими органами ЄЕС, урядами країн-членів, субнаціональними (регіональними) структурами управління, такими як уряди земель та провінцій федеративних держав, та органами місцевого самоврядування. На перших порах ця схема розмежування компетенції виступала скоріше як бажаний орієнтир, аніж як практична матриця. Проте по мірі зміцнення європейського інтеграційного проекту ця схема все більшою мірою набувала втілення на практиці. При цьому слід враховувати що різні країни ЄЕС/ЄС мали суттєві конституційно-правові відмінності та різний адміністративно-територіальний устрій, що потребувало врахування у Європейській регіональній політиці.

У найбільш широкому контексті дослідження феномену прикордонних зв'язків та порубіжної ідентичності включає декілька методологічних підходів, зорієнтованих на систематизацію і науково-практичну інтерпретацію різних складових елементів, присутніх у процесах інтеграції та диференціації. До них належать: аналіз впливу тенденцій глобалізації та регіоналізації на умови та обставини міжнародної взаємодії; обґрунтування, виявлення та систематизація передумов і наслідків розгалуження відносин прикордонних територій сусідніх держав як прояву макрорегіональних інтеграційних процесів; формування та розвиток регіональної політики у межах окремих країн та інтеграційних угруповань, у першу чергу в Європейському Союзі; класифікація форм та порівняльний аналіз особливостей ідентичності в прикордонних регіонах сусідніх держав, включаючи перехідні форми самосвідомості.

З огляду на специфічний характер проблеми порубіжних зв'язків і транскордонних інтеграційних процесів та відмінність їх перебігу у різних країнах доцільно зауважити відсутність загальних, трафаретних правил і закономірностей, придатних для класи-

фікації форм міжрегіональних відносин за відмінних політичних обставин. У цьому сенсі значно легше визначити загальні процеси та обставини, які сприяють активізації прикордонних взаємин та транскордонного міжрегіонального співробітництва між сусідніми державами. При цьому найбільші перспективи розвитку така транскордонна співпраця має між прикордонними регіонами суміжних країн, які входять до багатосторонніх інтеграційних об'єднань.

Проблематика регіоналізму та порубіжних зв'язків привертає сталу увагу з боку економістів, істориків та політологів. Представники західних наукових шкіл зосереджують увагу на таких аспектах проблеми, як розширення повноважень органів місцевого та регіонального самоврядування, становлення і розвиток міжрегіональної взаємодії у країнах Європи та інших регіонах світу. Цим питанням присвячені праці таких авторів як Р. Агранофф, Л. Бреннан, Р. Мюррей, І.Духачек, Б. Юссон, Р. Скаллі, Р. Джонс, Дж. Стокер та ін.

Суттєвий аспект наукового дискурсу становить феномен «нового регіоналізму», включаючи його вплив на перерозподіл владних повноважень у країнах ЄС. Ці питання, включаючи еволюцію регіональної ідентичності, висвітлюються у працях М. Кітінга, М. Симона, М. Сторпера, Б. Хеттне, Е. Харрела, а також у дослідженнях, присвячених проблематиці націоналізму та етнополітичної свідомості.

Основні напрями регіональної політики, децентралізації державного управління та питання транскордонного співробітництва в практиці ЄС та його країн-членів представленні у дослідженнях ряду російських авторів.

Серед українських дослідників до проблематики регіоналізму, міжрегіональної співпраці та специфіки соціально-економічних відносин у порубіжжі зверталися Т.В. Будзінський, Я.В. Верменич, С.В. Віднянський, В.В. Гоблик, В.О. Дергачов, В.Ю. Константинов, О.В. Кривицька, А.М. Круглашов, Р.В. Тульчинський та інші автори.

П'ять аспектів регіоналізму у методологічному вимірі. У методологічному вимірі регіоналізм виявляється у розрізі та на перетині п'яти взаємодоповнюючих дискурсів. До них належать: вплив глобалізації; інтеграційні процеси; регіональна політика; транскордонні міжрегіональні зв'язки; еволюція форм самосвідомості та трансформація ідентичностей.

1. Перший з перелічених дискурсів стосується глобалізації як планетарного політико-економічного, інформаційного-технологічного та суспільно-гуманітарного явища. У контексті глобалізації регіоналізація знаходить прояв як супутня проблема глобалізаційних процесів і антипод уніфікації. Роль глобалізації як рушія різнобічних процесів економічної інтеграції вважається універсальною аксіомою. У документах Парламентської асамблеї Ради Європи глобалізація тлумачиться як «усе більша економічна інтеграція всіх країн світу, пов'язана з лібералізацією і наступним збільшенням обсягу і багатоманітності міжнародної торгівлі товарами та послугами, зменшенням ціни на транспорт, підвищенням інтенсивності міжнародного проникнення капіталу, величезним зростанням глобальної робочої сили і прискореним розповсюдженням у масштабах всього світу технологій, насамперед у сфері комунікацій».

Більшість сучасних дослідників погоджуються з тим, що форми прояву і наслідки глобалізації мають суперечливий характер. Так, в економічній сфері глобалізація асоціюється з розвитком і глобальним поширенням капіталізму як економічної системи, яка часто асоціюється з вірою у ринки, що саморегулюються. З точки зору неолібералів та ринкових фундаменталістів вважається, що глобалізація розвиває економічні свободи і сприяє підвищенню рівня життя в усьому світі, навіть якщо при цьому зростає розрив доходах між багатими і бідними, хоча це суперечить базовим статистичним показникам.

Унаслідок глобалізації у виграші опинялися сильніші держави, чиї компанії отримували величезні прибутки через високі ціни

на нові технології, високотехнологічну продукцію, лікарські препарати, використання прихованих державних субсидій та біржові спекуляції.

Поряд із посиленням ролі корпорацій, глобалізація у багатьох випадках, хоча й не повсюдно, суттєво сприяла пом'якшенню обмежень для транскордонного пересування товарів, послуг і капіталів. До певної міри це сприяло послабленню значення національних і геополітичних кордонів як бар'єрів для економічних обмінів, пересування людей та усунення дискримінаційного режиму в міжнародних торговельних відносинах. Проте ці зміни не варто тлумачити як «стирання» національних кордонів під тиском економічних факторів, діяльності ТНК та переміщення капіталів. Послаблення державної влади спостерігалось у слабких державах, не здатних контролювати розвиток економіки, соціальну сферу та зовнішні міграції. Натомість, у разі виникнення критичних загроз економіці та соціальній сфері, уряди сильніших, найбільш розвинених в економічному відношенні країн легко вдавалися до засобів державного економічного регулювання та протекціонізму, попри формальне декларування неоліберальних принципів.

2. Другий дискурс, який має принципове значення для розуміння порубіжних зв'язків та обмінів, стосується багатосторонніх інтеграційних процесів. Після Другої світової війни процеси глобалізації суттєво сприяли урізноманітненню форм інтеграційних зв'язків, які спричиняли еволюцію методів державного управління та розробку різних моделей регіональної політики. На тлі активізації міждержавних контактів і обмінів у сфері торгівлі, промисловості, сільського господарства, науки та культури, у багатьох країнах світу було відзначено зростання зацікавленості населення прикордонних областей у розширенні зв'язків із суміжними областями держав-сусідів.

Слід враховувати, що у багатьох регіонах європейських країн в історичній пам'яті зберігався минулий, позитивний або негативний, досвід співіснування прикордонних областей у рамках

колишніх державних утворень. У багатьох випадках прикордонні регіони сусідніх держав були в минулому частинами великих імперій, які припинили існування після Першої світової війни, або змінили свою державну приналежність за підсумками Другої світової війни.

У деяких випадках провінції або землі багатоскладових або федеративних держав протягом довгого часу були самостійними політичними утвореннями, зберігши ряд традицій і атрибутів історичної державності. Не рідкісні приклади, коли суміжні провінції сусідніх держав були ареалом розселення певного етносу, який у силу історичних обставин виявився розділеним між двома чи більшою кількістю державних утворень.

Наведені приклади створюють досить строкату картину, що ілюструє різноманіття форм міжрегіональних зв'язків суміжних територій сусідніх держав, що знаходяться у різних географічних і політичних умовах. У світовому контексті умови і специфіка транскордонних зв'язків порубіжжя залежать від культурної близькості, ступеня цивілізаційного споріднення, схожості рівнів економічного розвитку, і, що вкрай важливо, – історичних традицій, які визначають звичність, регулярність та корисність зв'язків населення прикордонних регіонів сусідніх країн.

Зв'язки між суміжними територіями сусідніх держав розрізняються в першу чергу за вектором їх сприйняття населенням прикордонних регіонів – умовного порубіжжя. Міжрегіональні зв'язки можуть сприйматися або як бажані (потрібні і взаємовигідні), або ж як такі, що містять певну загрозу, політично несприятливі або навіть завдають шкоди економіці, екології чи соціально-політичній стабільності.

Таким чином, проблема зв'язків між суміжними територіями сусідніх держав від самого спочатку розглядається як політично мотивована. При сприятливому збігу обставин, в залежності від позиції урядів сусідніх держав, такі зв'язки можуть сприяти розвитку відносин і стимулювати співпрацю. В іншому випадку, такі

зв'язки розглядаються як небажані або неможливі через ворожі двосторонні відносини.

Причому далеко не в усіх випадках історична пам'ять надає міжрегіональним зв'язкам позитивного забарвлення. Адже історичні зв'язки між сусідніми регіонами не завжди були мирними і взаємовигідними. Періоди мирного співіснування, коли в міжрегіональних зв'язках домінували взаємовигідна торгівля або природний поділ праці, змінювалися етапами ворожнечі, воєн і руйнувань. Що стосується прикордонних зв'язків багатьох суміжних держав в Азії та Африці, вони часто мають історично обумовлений негативний відтінок.

Причинами цього можуть служити: домінування в суміжних державах різних релігій та / або конфесій, що служили приводом для релігійних утисків, політичних репресій і культурного гноблення; міждержавне суперництво за регіональне домінування або цивілізаційне лідерство; регулярна в минулому практика прикордонних набігів кочових народів, які здійснювалися з метою грабежу; територіальні суперечки і конфлікти, включаючи стійкі форми збройного протистояння; політика урядів, що ґрунтується на ворожому ставленні до держави-сусіда й призводить до відтворення і закріплення фабули конфлікту методами агітації та пропаганди.

3. Будь-які міждержавні інтеграційні процеси неминуче актуалізують проблематику рівномірного розвитку країн та регіонів, гармонізації їх ролі в розподілі доходів, скороченні диспропорцій між найбільш розвиненими і депресивними територіями. Ці проблеми становлять зміст регіональної політики, яка тривалий час вважалася виключною сферою компетенції національних держав. Нові підходи до регіональної політики були обумовлені розвитком європейського інтеграційного проєкту після Другої світової війни. Інтеграція у Західній Європі у 1960-х – 1980-х рр. сприяла зосередженню уваги на проблематиці міжрегіональних відносин і сприяла становленню такого специфічного інструменту як Євро-

пейська регіональна політика (ЄРП). Її специфіка полягає у тому, що вона здійснюється керівними інтеграційними установками ЄС у межах усього інтеграційного об'єднання і в інтересах Союзу паралельно з регіональною політикою, яку проводять уряди окремих держав-членів.

ЄРП почала активно проводитися лише з середини 1970-х рр. й перетворилася на постійно діючий фактор, без якого важко уявити європейський інтеграційний проект у повному вимірі. У рамках регіональної політики і політики згуртування ЄС поняття регіон тлумачиться як державне територіальне утворення рівня, який безпосередньо передує рівню держави і має відповідні політичні повноваження.

Операціоналізація поняття «регіональна політика» ускладнюється відсутністю узгодженого розуміння цього терміну. Адже зміст цього поняття часто визначається залежно від того, які напрями і механізми економічної політики застосовуються у тій чи тій країні для пом'якшення міжрегіональних дисбалансів, перерозподілу бюджетних коштів чи приваблення інвестицій.

Так, приміром, в Україні про регіональну політику згадують переважно під час політичних криз. Хоча вся територія країни поділяється на регіони-донори і регіони-реципієнти, у публічному просторі про ці відмінності згадують лише при порівнянні середніх рівнів заробітної платні по окремих областях. У Німеччині до регіональної політики належить досить обмежений набір інструментів, оскільки міжбюджетні відносини і територіальне планування вважаються окремими, самостійними напрямками федеральної політики. У Росії регіональна політика має дуже широке тлумачення – як фактичний синонім державного регулювання розвитком територій, який включає і міжбюджетні відносини, і територіальне планування.

Стосовно концептуальних варіантів регіональної політики висловлюються припущення, що чим більші масштаби міжбюджетного перерозподілу доходів, тим меншими будуть можливо-

сті регіональних органів влади здійснювати бюджетне інвестування й таким чином впливати на економічний розвиток відповідних територій. Отож, «сильна» регіональна політика вимагає не тільки планування регіонального розвитку, але й визначення самостійних джерел фіксування. Інша важлива передумова «сильної» регіональної політики полягає у ступені децентралізації повноважень, від чого залежить характер участі структур регіонального управління (влади на місцях) у розробці та реалізації планів та програм регіонального розвитку.

Європейська регіональна політика зазнала декілька фаз реформування. Внаслідок п'яти хвиль розширення до ЄЕС/ЄС вступали країни, які мали значно нижчий рівень економічного розвитку або специфічні регіональні проблеми, як то Французькі заморські департаменти, Азорські острови, Мадейра і Канари. Внаслідок реформи ЄРП 1989 р. були вироблені чотири основні принципи ЄРП: концентрація коштів на потребах найбільш нужденних регіонів; програмний, а не проектний підхід; партнерство на всіх рівнях: від загальнонаціонального до місцевого; додатковість, тобто спільне виділення коштів з наднаціонального та національного бюджетів.

Серед труднощів на шляху реалізації ЄРП доцільно згадати наступні: вступ нових країн нерідко спричиняв потребу реагування на нові типи регіональних проблем; брак коштів, необхідних для виконання цілей регіональної політики, особливо в перші роки існування ЄЕС, коли вважалося, що інтеграція автоматично призведе до вирівнювання міжрегіональних диспропорцій; відсутність синхронізації чи неузгодженість між регіональною політикою ЄС та урядів національних держав; як з'ясувалося в процесі втілення ЄРП, оскільки кожен напрям регіональної політики має територіально виражений ефект, результат однотипних заходів регіональної політики у регіонах різних типів може бути відмінним; часова віддаленість результатів від початкових заходів; часте відхилення отриманих результатів від запланованих.

У 2000 р. у спільній регіональній політиці ЄС було виділено три пріоритетні цілі – дві регіональні і одну функціональну. Вони передбачали:

I. Підтримку найбідніших районів, рівень ВВП на душу населення у яких становив менше 75% від середнього рівня ЄС. Перелік найбільш відсталих регіонів визначається Європейською Комісією за погодженням держав-членів. Ця група включає й найбільш віддалені території, включаючи заморські департаменти та острівні автономні провінції.

II. Підтримку регіонів, в яких відбуваються процеси реструктуризації економіки в урбанізованих районах, виникають диспропорції та спостерігається занепад в галузях промисловості, сільському господарстві, або які переважно залежать від рибальства. Ці положення стосувалися переважно проблем занепаду традиційних галузей виробництва в урбанізованих районах поширення «старих» галузей промисловості.

III. Забезпечення адаптації і модернізації систем освіти і зайнятості у регіонах, які не охоплені цілями 1 і 2.

Серед основних цілей сучасної регіональної політики Європейська Комісія виокремлює наступні: формування конкурентних переваг по відношенню до решти світу; реформування процесу розробки і реалізації стратегії для регіонів, постійний процес перегляду і корегувань; вирішення проблем зміни клімату і усталеності; використання регіональних і місцевих ресурсів та вмінь; співпраця країн-учасниць на всіх рівнях; наближення країн-учасниць через транспортні зв'язки; балансування між розвитком міст і сільських територій; демонстрацію солідарності на фоні природних лих; інтеграцію нових країн-учасниць через фінансову солідарність, формування сильних інститутів, надання фінансування разом з технічною допомогою.

Загалом функції і переваги «сильної» регіональної політики полягають не в перерозподілі бюджетних надходжень на користь відсталих чи депресивних регіонів на потреби споживання, а в

створенні можливостей для ефективного використання відносних переваг і факторів виробництва, заохоченні інвестицій, реконструкції інфраструктури та збільшенні зайнятості. На загал регіональна політика як на національному, так і на європейському рівні не може забезпечити повне вирівнювання показників економічної статистики, однак здатна подолати найбільш разючі диспропорції та відчуття зневажливого ставлення з боку виконавчої влади.

4. Важливий напрям, який уособлює прояв і втілення тенденцій регіональної та міжрегіональної взаємодії, становить феномен порубіжжя. Населення прикордонних територій сусідніх країн зазвичай має тривалий досвід взаємного спілкування, який може мати негативну, нейтральну чи позитивну конотацію.

Дослідження просторово-часових відносин у порубіжжі становить предмет особливого наукового напрямку – історичної лімології. Ця галузь досліджень охоплює відносини порубіжних народів та етносів у перманентно конфліктних середовищах та у великому хронологічному діапазоні. Як відзначає Я.В. Верменич, історична лімологія зосереджує увагу «на розгляді процесів формування і розвитку центр-периферійних відносин, виникненні й еволюції територіальних ідентичностей, організації транскордонних просторових систем». Згадана дослідниця стверджує, що сучасні реалії вимагають переосмислення вибудованої впродовж ХХ ст. теорії кордонів. Адже у багатьох ситуаціях кордони «перетворюються на осередки притягання й відштовхування, руйнуючи монополію колишніх центрів влади і впливу».

Нова роль кордонів полягає у тому, що вони можуть виконувати роль не тільки розподільчих, але й «контактних зон». Для культурних обмінів «ця обставина має вирішальне значення, оскільки на порубіжжі формується новий тип особи і багато в чому відмінний тип суспільних відносин».

У підходах різних дослідників до проблематики порубіжжя в основу покладено просторовий підхід, який поєднується з істори-

ко-типологічним та соціально-політичним. Порубіжжя розглядається як ареал, який може втілювати різноспрямовані тенденції, стимулювати конфліктність або створювати додаткові можливості для економічного та культурного обміну. Водночас, залишається дискусійним, чи можна розглядати, і якщо можна – то в якій мірі доцільно виокремлювати пограниччя як особливий різновид соціокультурного та етносоціального простору. Хоча прикордонні суспільства на загал розглядаються як особливий тип соціуму, викликає певні сумніви можливість виявлення типових форм місцевої ідентичності, розподілених по шкалі «маргінальна – інтеграційна – ізоляціоністська (чи партикулярна)».

Кордони не лише розмежовують простір держав, а й визначають межі ідентичностей – як реально існуючих територіальних, так і постійно конструйованих символічних. Окремі автори пропонують аналізувати різні типи порубіжжя / пограниччя як «перехідні», «стикові», «фронтирні», акцентуючи увагу на все специфічних формах взаємодії різних культур, перетині інтересів, зіткненні відмінних світоглядів і систем цінностей.

Нові підходи та уявлення про роль кордонів поширилися лише в останній третині ХХ ст. У цьому контексті суттєве значення мав відхід від традиційних геополітичних підходів до символічно-конструктивістських тлумачень. Новітнє сприйняття кордону ґрунтується на розрізненні реальних (міждержавних, міжетнічних, адміністративних тощо) і символічних кордонів, а також на усвідомленні полісемантичності самого поняття «кордон» як чітко визначеної лінії розмежування з відповідними атрибутами. Поняття кордону сприймається і як потужний централізуючий фактор – символічний атрибут державної політики, і як прикордонний ареал, «зона переходу», межа, перехрестя.

Зв'язки між суміжними територіями сусідніх держав розрізняються в першу чергу за вектором їх сприйняття населенням прикордонних регіонів – умовного порубіжжя та урядами сусідніх держав. Залежно від місцевих умов міжрегіональні зв'язки мо-

жуть сприйматися або як бажані – потрібні і взаємовигідні, або як такі, що містять певну загрозу, політично несприятливі або навіть завдають шкоди економіці, екології чи соціально-політичній стабільності.

Прикладом сприятливого ставлення до прикордонного співробітництва служить в першу чергу регіональна політика в Європейському Союзі, де в основу інтеграційних проектів за участю прикордонних територій були покладені принципи спільного ринку, включаючи свободу переміщення товарів, послуг, капіталів та робочої сили.

Одним з важливих мотиваційних підходів до розвитку прикордонних зв'язків служить пом'якшення наслідків розділення територій, заселених окремими етносами та етнічними групами, між сусідніми державами, а також налагодження співпраці між колишніми «спірними» областями, які становили предмет міждержавного суперництва. Введення спеціальних режимів перетину кордону для жителів суміжних територій сусідніх держав полегшує людські контакти і, як правило, призводить до розширення прикордонного торгового обміну.

У практиці розвинених інтеграційних спільнот, як правило, застосовується введення полегшених режимів перетину кордону, як для населення країн-учасниць, так і для жителів прикордонних територій сусідніх держав, які не є учасниками інтеграційного угруповання. Характерним прикладом пільгового режиму прикордонних зв'язків можна вважати застосування режиму «малого прикордонного руху» – полегшеного перетину кордону для громадян держав, які проживають в прикордонній зоні.

Після п'ятої хвили розширення ЄС у 2004 р. Україна уклала угоди про малий прикордонний рух з Польщею, Угорщиною, Словаччиною та Румунією. Зазначені угоди були покликані частково компенсувати наслідки скасування безвізового режиму і раніше чинних угод про вільну торгівлю. За умовами угод про малий прикордонний рух жителями прикордонної зони вважаються особи,

які постійно мешкають у прикордонній зоні (30-50 км вздовж кордону) протягом встановленого періоду та їх найближчі родичі.

У будь-якому випадку проблема зв'язків між суміжними територіями сусідніх держав завжди розглядається як політична, яка відображає наявність певних політичних та економічних інтересів. За сприятливого збігу обставин, у залежності від позиції урядів сусідніх держав такі зв'язки можуть позитивно впливати на розвиток відносин і стимулювати співпрацю. В іншому випадку такі зв'язки розглядаються як неможливі або небажані через ворожі двосторонні відносини.

Із середини 1990-х рр. між сусідніми регіонами країн ЄС та країн-кандидатів було започатковано практику укладення угод про створення єврорегіонів з прикордонними областями країн пострадянського простору. Україна бере участь у створенні єврорегіонів з 1993 р. За участі прикордонних областей України було створено дев'ять єврорегіонів.

Загалом діяльність єврорегіонів за участі західних і південних областей України вважалася успішною, хоча й наштовхувалася на брак фінансування важливих проектів та гальмувалася через економічні суперечки, особливо в українсько-молдовських відносинах. Суттєвою перешкодою для успішного розвитку єврорегіонів на західних кордонах України залишається вимога програми INTERREG про використання структурних фондів ЄС лише у межах країн-членів Союзу та обов'язковість фінансування спільних проектів сусідніми державами, які не є членами ЄС. Що стосується єврорегіонів, утворених за участі сусідніх областей Росії, їх діяльність була призупинена в 2014 р. у зв'язку з анексією Криму та конфліктом на Донбасі.

5. Вплив глобалізації, перебіг інтеграційних процесів та розвиток міжрегіональних зв'язків впливають на еволюцію форм самосвідомості та посилення специфічних ознак ідентичності населення порубіжних територій. Територіальна ідентичність кожного рівня, як вияв колективної ідентичності, містить у собі

три компоненти: когнітивний, емоційно-афективний та інструментальний.

Когнітивна складова охоплює набір об'єктивних і стійких ознак, з якими ототожнюють себе індивід та спільнота. У результаті самокатегоризації особа усвідомлює себе у термінах співвідношення з певною соціальною групою. Це передбачає наявність певних знань про свою та суміжні територіальні спільноти, що дозволяє диверсифікувати власну приналежність.

Емоційно-афективний компонент відтворює суб'єктивний спосіб сприйняття та обґрунтування когнітивного компонента. Він містить певний набір емоцій відносно своєї територіальної спільноти.

Інструментальний (поведінково-регулятивний) компонент створює основи для колективної діяльності та соціально-політичної мобілізації населення. Він утілюється у діапазоні від готовності розділяти практики, що прийняті в співтоваристві, до зобов'язань здійснювати вчинки з урахуванням цінностей, які поділяє певна група. Інструментальний компонент ідентичності формує політичну культуру певної територіальної спільноти.

В європейському ландшафті традиційна державно-централізована модель ідентичності конкурує, з одного боку, з новітнім, маргінальним типом самосвідомості, що заперечує географічний зв'язок і спирається на людську індивідуальність, а з іншого боку, з регіонально-груповими формами, які уособлюють артикульовані місцеві патріотизми і виступають в якості протестної або опозиційної ідентичності. Згідно концепції П. Бурдь'є, регіоналістський дискурс нав'язує суспільству географічну прив'язку до певної місцевості. Нові географічні, мовні та культурні стереотипи різною мірою уособлюють особливі (часткові) випадки конфліктів з приводу класифікацій чи відмінностей та у підсумку відображають боротьбу за монополію на владу.

Власне загальноєвропейська ідентичність, яка ґрунтується на спільному європейському громадянстві, дотепер не набула знач-

ного поширення у якості домінуючого, ба навіть значного компонента свідомості суспільств у країнах-членах. Згідно конструктивістської методології, європейську ідентичність можна розглядати як свідомо сконструйовану, адже на рівні ЄС проголошено аксіологічні принципи та цілі, задля досягнення яких власне й створюється європейська ідентичність. Відтак спільна європейська ідентичність постає і як втілення певної ідеї, і як результат просування європейською елітою певної «політики ідентичності», яка в сукупному вигляді може мати суто плюралістичний і мультикультурний – «синтетичний» або у ліпшому випадку композитний характер.

У площині групової свідомості стереотипи загальноєвропейської ідентичності неминуче вступають у конкуренцію з територіальними та етнічними / етнонаціональними, яким вони вочевидь поступаються за ступенем лояльності та підтримки. Чималою мірою це пояснюється поданням європейських цінностей у душі ліберально-космополітичних установок та уявлень, хоча більшість населення європейських країн ще не готова до космополітичного світосприйняття.

З огляду на це феномен європейської ідентичності передбачає розв'язання внутрішньої суперечності між національною ідентичністю з відповідними ціннісно-нормативними ознаками та національною детермінованістю культурного простору, – з одного боку, та приналежністю до наднаціональної спільноти з формуванням своєрідного соціокультурного простору, – з іншого.

Ієрархічні багатоскладові моделі ідентичностей найчастіше зустрічаються у поліетнічних прикордонних регіонах, де ідентичність окремих груп населення може мати подвійний чи перехідний характер. Приміром, у Північній Ірландії населення ідентифікує себе, насамперед, у політичному ракурсі – як уніоністів та націоналістів. Однак, при етнокультурній диференціації, окрім ірландської та британської форм ідентичності виявляються такі партикулярні групові орієнтації, як англо-ірландці, шотландо-ірландці

та ольстерці. Останні уособлюють інтеграціоністсько-партикулярну форму самосвідомості.

Ще у 1990-і рр. на підставі соціологічних досліджень М. Кітінг дійшов висновку про «зростання множинних ідентичностей, пов'язаних з регіоном, державою і навіть з Європою, переважно серед найбільш освічених прошарків населення, однак прямий зв'язок регіон – Європа чи регіон – Всесвіт не очевидний». М. Кітінг відзначав, що громадяни можуть почати мислити у регіональному та міжнародному масштабі. «Результат залежить не тільки від сили регіональних уподобань, а й від слабкості національних ідентичностей та здатності держав створювати протилежний полюс тяжіння». За його спостереженням, дослідження європейських цінностей виявило «високий рівень розвитку ідентичності у національних державах на півдні Європи, де держава слугує втіленням націй та колективної ідентичності», але саме в цих країнах держава була найбільш ослаблена внаслідок глобалізації та європейської інтеграції. Низька довіра населення до державних інститутів «заважає їм стати агентами соціалізації в дусі держави кінця XIX – початку XX ст.».

У центральних регіонах окремих країн прив'язаність до держави, як правило, сильніша, ніж у периферійних. Слабка прив'язаність до держави також характерна для областей, яким властива виразна історична, культурна або мовна своєрідність – Шотландії, Північної Ірландії, Країни Басків, Баварії, Шлезвіг-Гольштейну або регіонів Бельгії.

Умови порубіжжя можуть істотно впливати на етнополітичні процеси у прикордонних регіонах, спричиняючи сегрегацію окремих етнічних громад, які орієнтуються на інтеграцію з суспільствами сусідніх країн, населених їх «материнськими» етносами. У разі компактного розселення такі етнічні групи можуть виявляти схильність до добровільної або вимушеної сегрегації у країнах перебування. В Україні такі сегрегаціоністські настрої характерні для угорської громади Закарпаття.

Маргіналізація свідомості здебільшого виявляється у формі ослаблення самоідентифікації з домінуючою національно-державною формою ідентичності, що полегшує асиміляцію трудових мігрантів, які виїждять на роботу до сусідніх країн.

Інша тенденція може знаходити прояв в епізодичному загостренні протиріч, пов'язаних з подіями спільної історії, політичними, культурними чи релігійними конфліктами між сусідніми державами впродовж попередніх епох. Такі спалахи напруженості загострюють сприйняття і тлумачення проблем історичної пам'яті, спричиняючи спалах ворожнечі довкола етнополітичних проблем чи на релігійному ґрунті.

Глобальні процеси, позначені дихотомією уніфікації та регіоналізації, уособлюють діалектичні протиріччя єдності і протилежності інтеграції та диференціації. У теоретико-методологічному відношенні важливим підтвердженням цієї тенденції вважається посилення позицій і ролі субнаціональних регіонів у міжнародній взаємодії та формування великих політико-економічних просторів з різними формами інтеграційної згуртованості на макрорівні. При цьому показово, що найбільш активний розвиток регіоналізму на макрорівні та регіональної специфіки територіальних спільнот усередині окремих держав спостерігається насамперед у межах багатосторонніх інтеграційних об'єднань.

Соціально-економічні зміни на мікро- та макрорівні спричинили пожвавлення міжнародного спілкування й перебудову відносин між урядами окремих держав і представницькими органами субнаціональних регіонів, що знайшло відображення у нових теоріях, насамперед теорії «нового регіоналізму». Згідно цієї теорії, якщо у минулому суб'єктами регіональної взаємодії вважалися виключно держави, «новий регіоналізм» позначений комплексним залученням держав та недержавних акторів, включаючи місцеві органи управління, об'єднання структур бізнесу, громадські організації та інших учасників світових політичних процесів.

Використовуючи протекціоністські методи, «старий регіоналізм» був зосереджений на захисті держав від зовнішньої конкуренції, а згодом – і глобалізації. Натомість «новий регіоналізм» спирається на економічну взаємозалежність, активізацію економічних обмінів, співробітництво держав усередині макрорегіонів та між субнаціональними регіонами всередині окремих держав як на невід’ємну складову розвитку світової економіки і супутній чинник процесів глобалізації.

З функціональної точки зору сприяння транскордонній співпраці має забезпечувати раціональне використання економічного потенціалу, трудових ресурсів і транзитних можливостей прикордонних регіонів. З політичної точки зору налагодження зв’язків між прикордонними територіями покликано поліпшити рівень взаємного сприйняття населенням суміжних країн, активізувати контакти між людьми та поліпшити імідж сусідніх народів.

У Західній Європі «новий» регіоналізм як форма підвищення суб’єктності автономних територій (земель, областей, провінцій) почав активно впливати на багатосторонні суспільно-політичні відносини та інтеграційні процеси з початку 1970-х рр. Окрім суто економічних чинників, специфічною ознакою становлення транскордонного співробітництва в межах європейського інтеграційного проекту була зацікавленість у зміцненні європейської безпеки, забезпеченні політичної стабільності та економічної згуртованості.

З точки зору її головних цілей, регіональна політика призначена забезпечувати вирішення проблем розвитку, які не можуть бути вирішені за рахунок механізмів вільного ринку. У концептуальному відношенні Європейська регіональна політика включає інституціональний компонент, який обумовлює перерозподіл владних повноважень між різними рівнями влади та відповідальності, включаючи заохочення реформ місцевого самоврядування та підвищення статусу автономних регіонів за рахунок частини компетенції урядів національних держав.

Європейська модель регіоналізму уявляється як сфера узгодженої діяльності вищих інтеграційних органів, урядів держав і регіональних спільнот, поєднуючи планування заходів на вищих щаблях управління, які спрямовуються «згори», та ініціативу, яка надходить «знизу», – з боку субнаціональних акторів. Поряд зі сприянням становленню загальноєвропейської солідарності та ідентичності, регіональне самоврядування і заохочення міжрегіональної взаємодії вважається підставою для виникнення певного проміжного, міжрегіонального рівня, розширює повсякденні зв'язки між територіальними утвореннями, підприємницькими структурами та громадськими організаціями, використовуючи міжрегіональну співпрацю як потужний резерв внутрішньої єдності ЄС.

Розвиток взаємодії структур проміжного, регіонального рівня, сприяв поширенню популярності концепції «Європи регіонів», яка подекуди тлумачилася як програма перебудови європейського інтеграційного простору на засадах федералізму та розмивання суверенітету національних держав. Утім, як свідчить досвід функціонування ЄС, розвиток регіоналізму не призвів до деградації статусу держав-членів.

Розвиток європейського регіоналізму активно сприяв налагодженню співпраці конфліктних у минулому прикордонних територій. Досвід розвитку європейського інтеграційного проекту загалом засвідчив, що налагодження співпраці між прикордонними територіями сусідніх держав не становить прямого виклику статусу національних держав-членів. У практиці країн Західної Європи існує лише два випадки, коли розширення повноважень представницьких органів та урядів автономних регіонів спричинило піднесення сепаратизму й оформлення вимоги самовизначення аж до створення власних держав (Каталонія, Шотландія).

В інших випадках, включаючи регіони Бельгії та Країну Басків в Іспанії, розширення регіональної автономії сприяло досягненню асиметричних форм самоврядування на засадах забезпечення ет-

нічних та культурних прав меншин, які становлять більшість чи значну частину населення відповідних територій. Тому сприйняття регіоналізму як кокону, з якого виростає націоналізм маленьких націй, що прагнуть утвердитися у своєму опорі тиску великих націй, є вкрай спрощеним і на загал не відповідає новітнім реаліям. Підвищення статусу регіону в системі ЄС та посилення міжрегіональних зв'язків загалом сприяло ослабленню власне націоналістичних, етнічних компонентів регіоналізму.

Основні завдання міжрегіональної співпраці прикордонних територій сусідніх країн включають ослаблення існуючих суперечностей економічного та політичного характеру, пом'якшення або навіть упередження конкуренції між порубіжними регіонами, сприяння взаємодоповнюючим економічним зв'язкам, інтенсифікацію економічного розвитку прикордонних областей на взаємовигідній основі, суспільне-економічне вирівнювання, гармонізацію соціальних відносин, використання потенціалу торгівлі, транзиту та розвиток міжлюдських контактів.

Етнополітичні процеси на прикордонних територіях позначені впливом різних факторів і залежать від складу населення, рівнів економічного розвитку, політичної гомогенності сусідніх країн та їх форм правління. У прикордонні подекуди спостерігаються специфічні прояви етнонаціональної самосвідомості та відповідних форм ідентичності, включаючи такі феномени як «подвійна лояльність» і виникнення перехідних форм самоідентифікації, маргіналізація (ослаблення відчуття приналежності до конкретної культурної та етнічної спільноти), ізоляціонізм тощо.

Унікальний за своєю природою європейський досвід транскордонного співробітництва сприяв практичному зближенню європейських країн, пом'якшенню історичних суперечностей та формуванню спільної європейської ідентичності. У порівнянні з інституціоналізованими формами транскордонного співробітництва в ЄС різні форми співпраці прикордонних регіонів у країнах Східної Європи, побудовані за моделлю єврорегіонів, виступають

як значно слабші форми регіональної інтеграції, які загалом більш чи менш вдало копіюють європейський досвід. Успішне втілення європейської моделі транскордонного співробітництва передбачає необхідність надання адміністративним одиницям, які беруть участь у формуванні євро регіону, достатньо розвиненої форми місцевої автономії. Наявність власних автономних повноважень та права ухвалювати відповідні рішення сприяє більш ефективній реалізації транскордонних проектів та задоволенню потреб місцевих громад.

1.2. Проблеми прикордонних відносин у політиці національних держав

Стан прикордоння в усіх його соціальних вимірах, яке буквально перебуває на передньому краї – рубежі як потенційних можливостей, так і небезпек, є об'єктивним індикатором існування загальнодержавних проблем та рівня їх гостроти з точки зору прогностичних перспектив збереження країною своєї суверенності. Водночас з цією проблемою пов'язані переважно прикладні дослідження, в яких, до того ж, опис нормативних документів переважає над їх критичним аналізом.

Що стосується специфіки прикордоння на етапі становлення модерних націй-держав, то тут, насамперед, необхідно взяти до уваги, що формування національного ринку, який стає необхідною передумовою успішного державотворення, неминуче передбачає універсалізацію правових та економічних відносин, руйнування всіх існуючих феодальних бар'єрів. Але проблема в тому, що всі ці нововведення найперше реалізуються у регіонах, потенційно найбільш придатних для максимально швидкого розвитку економіки нового типу. Мається на увазі їх наближеність до покладів корисних копалин, традиційних торгівельних шляхів та розвиненої ще у попередні часи міської інфраструктури. А також тих, що знахо-

дяться на максимально можливому віддалені від загроз потенційного агресора. Безпосереднім наслідком цього стає зменшення інтенсивності економічного життя саме у прикордонні. А слабка включеність у повноцінний національний ринок, своєю чергою, є головною причиною того, що у порубіжжі зберігається менталітет, що має виразну етноцентристську, а не загальнонаціональну спрямованість.

Крім того, навіть у наш час внаслідок описаних вище історично обумовлених причин, державні кордони нерідко розділяють національну меншину таким чином, що представники одного і того ж субетносу можуть проживати на території двох суміжних держав і мати історичний досвід перебування в складі країни, з якою існує спільний кордон. Саме тому мешканцям периферії і, насамперед, прикордоння особливо притаманна двомовність або білінгвізм (від англ. *bilingualism*), тобто володіння двома мовами як рідними. Причому зазвичай історично двомовність виникає як наслідок вимушеного пристосування підкорених до мови завойовника чи домінантного сусіда (русифікація, отуречення, ополячення тощо) і одночасного прагнення підкорених зберегти свою мову в умовах насаджування іншої панівної мови. При цьому державотворчі і особливо імперські етноси, що здійснювали експансію, є переважно одномовними (англійці, німці, французи, турки, росіяни, китайці, японці тощо).

Звідсіля традиційно жорстко унітарна абсолютистська Франція, в якій на етапі становлення буржуазного ладу відбувалось переслідування носіїв говірок, що тривало аж до XX ст., після чого французька мова нарешті стала загальнонаціональною.

Втім, на перший погляд, існує запущений ще всередині минулого століття потужний геополітичний проект, покликаний успішно вирішити всі дилеми, що виникають відносно прикордоння національних держав. Йдеться про Європейський Союз. Адже офіційно проголошена мета цього об'єднання – це встановлення максимальної прозорості національних кордонів між державами

– постійними членами Співдружності, завдяки якій планувалось забезпечити вільну циркуляцію товарів, послуг, робочої сили, капіталів та технологій всіх постійних її членів.

Декларативно саме для реалізації цієї мети вже багато років розробляється та втілюється у життя концепція «Європи регіонів». Причому концепція регіоналізації завоювала популярність саме серед прибічників цієї ідеї. Регіоналізм вони декларують як одну з ефективних протипаг процесам надцентралізації влади в ЄС та її надмірної бюрократизації. На цій підставі поширюється думка, що, мовляв, ідея Європейського Союзу як Європи національних держав і міжурядових угод у якості магістрального напрямку євроінтеграції вже повністю вичерпала свій потенціал і має поступитися місцем саме концепції «Європи регіонів».

При цьому в реальності йдеться про багаторівневий вертикальний поділ з дуже розмитою межею між означеними рівнями та ще й переважним порушенням традиційних адміністративно-територіальних розмежувань. До відсутності критеріїв визначення європейських макрорегіонів всередині національних держав слід додати плутанину, обумовлену розбіжностями у визначенні регіонів за площею і населенням. Водночас сьогодні система європейських субсидій багато в чому орієнтована саме на регіони, що дозволяє мінімізувати контроль за реалізацією цих коштів, а головне – допомагає нав'язувати ЄС стратегію розвитку, що далеко не завжди відповідає загальнонаціональним інтересам його постійних членів.

Найнебезпечніше те, що ідея перетворення Євросоюзу на об'єднання регіонів знаходить своє подальше продовження у діяльності Комітету регіонів – свого роду регіонального парламенту, до якого входять представники 350 регіонів всіх 28 країн-членів ЄС. Там постійно лунають пропозиції відсторонити від влади в ЄС національні держави і надати більше повноважень таким регіонам як Каталонія, Каринтія або Шлезвіг-Гольштейн, а 98 регіонів, які за своїм розміром приблизно відповідають німецьким

федеральним землям, зробити носіями європейської ідентичності. Втім, можливий і дрібніший поділ. Таким Євросоюзом при його нинішніх повноваженнях стало б неможливо управляти. Взагалі, багато регіональних представницьких офісів у Брюсселі уже сьогодні дотримуються і проголошують ідею «Європа для регіонів». Тому не дивно, що реальна політика ЄС сприяє регіоналізації фактично коштом національного суверенітету.

Особливо слід зазначити, що з самого початку існування ЄС під подібну його модель було підведено особливу «методологічну базу». Йдеться про так звану концепцію чотирьох просторів, якій свого часу у різних дослідженнях проголошено багато панегіриків. А саме йдеться про «концепцію», згідно з якою в нинішній Співдружності одночасно мають співіснувати чотири рядопокладені типи об'єднань: «Європа регіонів», «Європа держав», «Європа націй» та «Європа громадян». Подібне уявлення про «рівноправність» означених окремих суб'єктів політичної та економічної діяльності лише приховує в принципі хибну та деконструктивну мету засновників ЄС – перетворення у перспективі Євросоюзу на Сполучені Штати Європи, а громадян європейських країн на «громадян Європи».

Все це призводить до парадоксальної ситуації: з одного боку, різко зростає кількість нових, вже неофіційних, прикордонь по периметру нових територіальних поділів, а з іншого – ці території зменшуючись у розмірах, набувають надто специфічних рис для того, щоб по відношенню до них можна було проводити загальнодержавну політику. Водночас, кожне подібне неофіційне «прикордоння» будь-якої миті може стати прифронтовою зоною у територіальних громадянських конфліктах на національному та соціальному ґрунті, каталізуючи сповзання країни до громадянської війни та повної руйнації державного суверенітету. І це за умови, що сьогодні «у Європі фактично немає жодної країни, яка б не стикалася з проблемою сепаратизму».

Актуальність попереднього аналізу обумовлена тим, що у силу розглянутих вище історичних та геополітичних обставин,

у поточний момент 19 із 25 регіонів України є прикордонними. При цьому їхня сукупна площа становить близько 77% усієї території держави. На сьогодні на території України діють 9 євро-регіонів.

Ситуація в Україні з реалізацією економічних переваг загальнонаціональної консолідації, особливо по відношенню до територіальної периферії, є вкрай незадовільною. Зокрема, в Україні існує безпрецедентна нерівномірність територіального розміщення промислових та демографічних ресурсів, а також рівня життя центру та периферії, причому особливо саме прикордонної. Нерівномірність розвитку регіонів загрожує цілісності України, адже призводить до розбалансування. Зростання таких розривів і диспропорцій призводить до міграції та впливу трудових ресурсів, особливо з прикордонних, сільських територій, монофункціональних міст.

Що ж до національної політики у царині культури та мови, то приймаючи до уваги цілком реальну перспективу прийняття вже в недалекому майбутньому, поки що конституційно забороненого, подвійного громадянства, очевидно є неприпустимість запровадження, під приводом необхідності збереження територіальної цілісності, будь-яких дискримінаційних заходів, спрямованих на стирання особливостей прикордонного ареалу, у тому числі викоринення існуючих діалектів або навіть недержавної мови та норм поведінки, що оформились у ментальні норми або релігійні переконання за попередньої історії цих територій.

Зокрема, у сучасній Франції за оцінками лінгвістів існує близько 75 діалектів. Серед них деякі вкладаються у школі, як, наприклад, окстанський, бретонський, баскський, корсиканський, ельзаський. Щорічно у Франції 400000 школярів вивчають регіональні діалекти у державних та приватних школах. Важливо, щоб діти могли вивчати який-небудь шкільний предмет на регіональній мові та складати в наступному іспит на отримання бакалаврату. Якщо не приділяти пильну увагу та не підтримувати

викладання цих мов Франція втратить своє багате лінгвістичне багатомайття та спадок.

Дуже гостро ця ж проблема стоїть і в Україні, де, з одного боку, існує велика площа прикордоння, що історично входило до складу сусідніх держав, а з іншого боку, формування самої української нації, яке завжди відбувається на засадах саме титульного етносу, далеке від завершення. Як наслідок – існуючий антагонізм між носіями державної ментальності, етноідентичності і державної мови та етнокультурами національних меншин. Звідси і виникнення недавнього конфлікту після прийняття Закону України «Про освіту».

При цьому, рівень вивчення державної мови у регіоні компактного проживання угорців такий, що за офіційною статистикою Українського центру оцінювання якості освіти, у 2016 р. понад 36% випускників Закарпаття здали зовнішнє незалежне оцінювання з української мови з результатом від 1 до 3 балів за 12-бальною шкалою.

Важливо зазначити, що практично всі борці за збереження етноідентичності прикордоння як на заході, так і сході нашої держави посиляються на «Європейську хартію регіональних мов або меншин». Але головна проблема полягає якраз у тому, що цілком у дусі концепції Європи регіонів цей документ також спрямований на реалізацію проекту денаціоналізації модерних держав. Адже згідно з статтею 5 цієї «Хартії» з назвою «Існуючі зобов'язання» головне обмеження сепаратистської діяльності, у тому числі прикордонних регіонів, сформульоване у гранично абстрактний спосіб: «Ніщо у цій Хартії не може тлумачитися як таке, що передбачає будь-яке право займатися будь-якою діяльністю або здійснювати будь-які дії, що суперечать цілям Статуту Організації Об'єднаних Націй або іншим зобов'язанням за міжнародним правом, включаючи принцип суверенітету і територіальної цілісності держав». Тому фактично зобов'язання в односторонньому порядку несе лише так звана Договірна Держава по відношенню до Ради Європи, а остання виступає безапеляційним заступником національної

меншини, у той час як вищезгадане забезпечення суверенітету та територіальної цілісності «Договірної держави» в цьому документі практично не прописане.

Окрім масової роздачі румунських та угорських паспортів на Закарпатті та Буковині, до проявів антиукраїнських акцій також можна віднести регулярні вимоги представників польської влади засудити національно визвольну боротьбу ОУН і УПА як екстремістських організацій та намагання упереджено трактувати волинську трагедію й ігнорувати етнічні гоніння проти українців підчас операції «Вісла». Більше того, періодично лунають заклики до відновлення польської території часів Речі Посполитої, до якої входила частина нинішньої західної України, у тому числі й місто Львів.

Потрібно взяти до уваги, що останнім часом, на тлі наростання кризових явищ, відбувається стрімка поляризація рівнів життя центру та периферії сучасного ЄС, що знайшла узаконення у так званій концепції «Європи різних швидкостей». Цей концепт суперечить всім раніше прийнятим програмним документам Євросоюзу щодо проголошеної у них головної мети, а саме – поступового і неухильного підвищення рівня і якості життя всіх постійних членів цього геополітичного об'єднання. Намагання ж економічних локомотивів ЄС, і особливо Німеччини та Франції, уникнути відповідальності за таку ситуацію викликає все більше неприйняття, а то й обурення, у лідерів країн європейської периферії.

Тому зовсім не дивно, що лідери окремих держав, насамперед, Вишеградської четвірки, захищаючи своє право на розбудову власних політичних націй та модерних держав, все активніше почали виступати проти ідей мультикультуралізму, політкоректності, рівності прав ЛГБТ-спільнот, які стали формою певного гібридного геноциду проти титульних етносів Європи і, у кінцевому підсумку, ведуть до мусульманізації Європи. Саме за ці виступи і конкретні дії, спрямовані на захист власної суверенності, лідери таких країн піддаються нещадній критиці брюссельськими

бюрократами та ЛГБТ «правозахисниками», які привласнили собі право визначати критерії західної демократії та тлумачення прав і свобод людини на загальноєвропейському рівні. Це не в останню чергу стало причиною вимушеного зближення тієї ж Угорщини з Росією, яка постійно вдає із себе щирого борця за консервативні цінності.

Втім, у нинішніх, вельми умовних, союзників путінської Росії, на кшталт Угорщини та Чехії, також поступово наступає прозоріння. Адже шовіністична за своєю суттю Російська імперія просто не може не здійснювати провокацій з метою підриву реальних національних інтересів будь якої країни. Класичний приклад «безкорисливості» дій РФ у наш час – спроба перевороту, який намагались здійснити російські спецслужби у Чорногорії у 2016 р. з метою недопущення вступу цієї країни до НАТО. Можна згадати недавнє скликання термінового засідання Вишеградської групи польським прем'єром М. Моравецьким у зв'язку не тільки з диверсійними актами російських спецслужб щодо підриву складів з боєприпасами у Чехії, а й ескалацією Росією ситуації в Україні та Білорусі, а також необхідністю посилення співпраці Вишеградської групи щодо зміцнення безпеки в регіоні.

Що ж до протистояння держав, що межують з нами на Заході, офіційній політиці руйнування традиційних європейських цінностей, які відповідають вищим гуманістичним засадам, сформованим саме Західним світом, то тут слід згадати про заяви польських та угорських речників про готовність приймати на своїй території виключно біженців християнського віросповідання, а також про плани Угорщини побудувати вже другу стіну на кордоні із Сербією з метою протистояння еміграційному тиску на балканському напрямі та створення перешкоди для просування фундаменталістської ісламської загрози у вигляді сотень тисяч нелегалів переважно чоловічої статі та призовного віку.

Показово, що невизнаний у ЄС президент Білорусі О. Лукашенко, забезпечуючи умови для переходу західного кордону цієї

країни афганськими біженцями, фактично вдається до методів гібридної війни, чим примушує до побудови аналогічної стіни на спільному з Білоруссю кордоні Польщею та Литвою. Згідно з наказом польського президента А. Дуди, у прикордонних регіонах країни оголошено надзвичайний стан. Тому не дивно, що Вишеградську четвірку в її нинішньому вигляді сьогодні об'єднує міграційне питання. Причому, більш за все від потоку іммігрантів постраждала Угорщина, що визначає її нинішню безкомпромісну позицію в цьому питанні: іммігранти з Африки та Близького Сходу йшли балканським маршрутом, а першою країною на їх шляху до Центральної Європи, перш за все до Німеччини, була саме ця країна.

Слід наголосити на існуванні дуже серйозних історичних фактів, які свідчать, що в минулому Україна та суміжні з нею країни однаково потерпали як від глобального фінансово-лихварського паразитизму, так і від російського імперського гегемонізму, що безсумнівно може стати переконливою підставою для відмови від будь-яких територіальних претензій завдяки взаємній консолідації на ґрунті протистояння реакційно фундаменталістським спробам демонтажу національної держави як такої.

Варто згадати діяльність Росії у якості «жандарма Європи», коли російські каральні загони топили у крові угорську національно визвольну революцію 1848 р., а воєнний супротив угорців активно підтримували поляки, повстання яких (як і численні виступи українського народу проти імперської політики закріпачення) також були жорстко придушені царським урядом. Як відомо, у той час Польща, знов таки подібно до України, була насильницьким шляхом включена до складу Російської імперії.

Слід також нагадати про угорське антирадянське повстання 1956 р., Празьку весну 1968 р., які закінчились вводом у ці країни радянських танків, та спроби Польщі позбавитись від ярма соціалізму мирним шляхом, або бодай хоча б послабити міцні обійми «радянського визволителя». Синхронні виступи польської солі-

дарності та угорських націоналістів уже у 1980-ті рр., підриваючи цілісність створеного Й. Сталіним за підсумками Другої світової війни «соцтабору», допомагали Україні нарешті вийти зі складу СРСР та отримати власну, визнану на світовому рівні, самостійність.

Безумовно сприяє польській підтримці Україні той факт, що вже неодноразово проголошений російськими чорносотенцями у якості надмети остаточного «збирання руських земель» «примус до миру», у разі успішної реалізації цього наміру шляхом повної окупації нашої країни, дозволить російським військам підійти впритул до польських кордонів та перетворить зону українського прикордоння на плацдарм для безперервних провокацій проти тієї ж Польщі та інших країн членів ЄС та НАТО.

Останнім часом В. Путін черговий раз вдався до інтерпретації, точніше до безпрецедентної фальсифікації історії Другої світової війни, звинувачуючи у сприянні початку світової воєнної катастрофи саме Польщу, що не могло не викликати справедливого обурення, зокрема у прем'єр-міністра Польщі М. Моравецького. Що ж до післявоєнного створення на території Східної Європи Ради економічної взаємодопомоги, то навіть російські автори вимушені визнати той факт, що це ще більше посилило міжетнічну конфліктогенність у цьому регіоні, позаяк політичні режими, що були насаджені в усіх країнах соціалістичного табору, мало чим відрізнялись від самого сталінського режиму, який будь-які прояви національної свідомості розглядав як «підступи буржуазного націоналізму».

Нарешті, аж ніяк не сприяють покращенню польсько-російських відносин і недавні хакерські атаки з боку все тієї ж Росії проти польських депутатів та членів уряду. Все це призвело до того, що на думку багатьох аналітиків «Варшава може стати лідером фронту країн Центрально-Східної Європи проти російської агресії». Більше того, «права рука польського президента з питань міжнародної політики К. Щерський нещодавно назвав «відсут-

ність Варшави за столом переговорів в українському питанні після агресії Росії в 2014 р. «найбільшою геополітичною катастрофою» Польщі після розпаду соцтабору наприкінці 1980-х рр. Причому провину за це він поклав на попередню польську владу, підкреслюючи, що зараз офіційна Варшава має надолужувати згаяне.

Спростовує міф про Росію у якості споконвічного прихильника незалежності східноєвропейських країн й історичний факт включення після Другої світової війни всієї Східної Європи у склад тоталітарного «соцтабору» та жорстоке придушення за допомогою використання окупаційних збройних сил всіх спроб народного опору позбутися радянського гегемонізму в Східній Німеччині, Чехословаччині, Угорщині, Польщі, країнах Балтії. Крім того, сталінський режим виступав і проти створення незалежних та самостійних держав на Балканах, зокрема вступив у жорсткий конфлікт з Югославією, яка не хотіла визнавати гегемонії СРСР. Про те, що історична пам'ять зберігає упередженість щодо подібної імперської політики свідчить недавній виступ Президента Польщі А. Дуди, в якому він розглядає агресію Росії проти Грузії й України в контексті споконвічного російського імперіалізму.

Отже, на наш погляд, існують підстави для максимального зближення України навіть із нинішніми найбільш проросійськи налаштованими нашими західними сусідами, що висувають територіальні претензії до українського прикордоння, які повинні активно використовуватись українською дипломатією та представниками влади у процесі проведення своєї міжнародної політики.

РОЗДІЛ II.

СВІТОВИЙ ДОСВІД УЗГОДЖЕННЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ У КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇН-СУСІДІВ

2.1. Обтяжлива спадщина німецько-польських відносин, політичний та культурний дискурси

Минуло більше семидесяти років після завершення Другої світової війни, однак її опрацювання в юридичній, політичній, суспільній площині продовжується. Також все ще незавершеними є суперечки і дискусії між країнами-сусідами, зокрема між Німеччиною та Польщею.

З точки зору ситуації, що нині складається в Європі, важливим є розгляд проблем, спільних міждержавних кордонів, що встановлені в результаті Другої світової війни, а також суміжних інших питань. Зокрема низка із них пов'язані з поверненням культурних цінностей, реституцією та колом правових проблем, що періодично загострюються у двосторонніх відносинах цих пограничних держав.

Аналізуючи процес еволюції взаєморозуміння прикордонних народів, напрошується висновок, що загострення протистояння між ними з деяких нерозв'язаних територіальних питань, викликані відповідними кризами суспільства. Подібні непорозуміння час від часу несподівано загострюються, привертаючи увагу наукової і політичної спільнот. Доволі часто такі непорозуміння спричинені результатами своєчасно не вирішених проблем, як, наприклад, в польсько-німецьких відносинах.

Польська сторона за прийнятною для неї практикою доволі активно порушує будь які питання, що можуть зашкодити Респу-

бліці Польща і польському народу в цілому. Задля оприлюднення дотичної інформації звернемося до відомих історичних подій. Так, у тридцяту річницю возз'єднання Німеччини ініціатором чергового повернення до наболілих територіальних питань була саме Республіка Польща. Польські науковці, реагуючи на заклики спільноти, в котрий раз звернулися до минулого польсько-німецьких відносин. Така небайдужість до своєї історії свідчить або про неабиякий глибинний інтерес до польсько-німецького територіального питання, або про чергову політичну та економічну кризу польського суспільства. Німецька сторона на противагу польській до зазначених питань ставиться виваженіше і прохолодніше, однак теж надає їм особливої ваги.

Водночас, до проблемних питань обома сторонами віднесено необхідність укладення остаточного договору про кордони; оновлення договору про добросусідство; розгляд проблеми переміщених / вигнаних осіб; потенційної компенсації Польщі з боку Німеччини за наслідки Другої світової війни тощо. Міжнародні аспекти охоплюють питання ставлення Польщі та Німеччини до Східної політики Європейського Союзу, варіанти взаємозалежності і взаємовпливів Європи на російський і український вектори: питання Північного газопроводу, диференційні позиції з низки політичних складових Європейського Союзу та ін.

Стабілізація дружніх сусідських відносин між центральними країнами Європейського континенту є ще далекою до завершення. Причинами тому є допущення певних помилок у недалекому історичному минулому, зокрема в процесі встановлення державних кордонів, неврахування позицій історичної пам'яті низки поколінь і світоглядів сусідніх народів, політичні та економічні кризи.

Важливим є розгляд проблемних питань польсько-німецьких відносин, зокрема нав'язаних державами-переможцями міждержавних кордонів, по завершенню Другої світової війни. З цією метою проаналізовано основні документи, а також публікації: монографії, статті, дослідження з полоністики і германістики, робо-

ти науково-дослідних центрів, матеріали урядових і неурядових організацій.

Перші виклики у двосторонніх відносинах були закладені позиціями сторін щодо змісту текстів договірних документів між колишніми противниками, а пізніше союзниками.

Нагадаємо, що об'єднання Німеччини 1990 р. вимагало перегляду всієї міжнародно-договірної основи, що була напрацьована обома державами у післявоєнний період. І, у першу чергу, непрості завдання стосувалися оновлення документальної бази відносин Німеччини з Республікою Польща. З огляду на обставини, що склалися, доволі оперативно до 1992 р. держави регіону уклали нові двосторонні документи. Зазвичай всі тексти містили положення про практику міжурядових консультацій, заявляли про намір розширити економічне співробітництво та запровадити відповідні дії щодо європейської безпеки, містили положення, що стосуються німецької меншини, а також заяви про підтримку намірів Польщі, тодішньої Чехословаччини та Угорщини приєднатися до НАТО і Європейського Союзу.

Першочерговим завданням польської держави після Другої світової війни, а потім і розпаду СРСР було гарантування суверенітету, забезпечення безпеки, недоторканості державних кордонів тощо. Все це вимагало офіційного підтвердження на рівні двосторонніх угод, зокрема з сусідами по Європі.

Зростання інтересу наукової спільноти Польщі до питань «історичної справедливості», які тісно пов'язані з історичною пам'яттю, спостерігається з початку нового тисячоліття. Такий інтерес був продиктований у першу чергу набуттям членства в НАТО і в Європейському Союзі. Невдовзі з'явилися наукові монографії представників різноманітних наукових центрів, інститутів, громадських організацій, таких як Інститут Віллі Брандта, Фонд імені С. Баторія, Музей Варшавського повстання тощо. Прискіпливий інтерес до вивчення зазначеної проблематики спостерігаємо в середовищі польських учених. Це можна пояснити, по перше,

особливим інтересом до рідних місць пам'яті, а по-друге, що не виключено, і прямими замовленнями згори – від керівних офіційних структур польських міст і прилеглих до кордону районів для підтвердження і доведення територіальних прав.

За польськими дослідниками висвітлювати згадану тематику почали й німецькі учені з Німецько-польського Інституту і Центру імені Віллі Брандта. Серед таких згадаємо роботи відомих німецьких істориків Д. Бінгена та П.О. Льова, польського історика Р. Траби, який активно відстоював історичне примирення обох народів. Не можна обійти увагою і ґрунтовний спільний польсько-німецький історичний доробок – шеститомну працю «Польсько-німецькі місця пам'яті», в якій досліджено історичні місця спільних звитяг і непорозумінь. У цих книгах подається методика дослідження, окремо висвітлюються місця пам'яті в Польщі і Німеччині, а останні томи містять тексти очевидців подій – згадки про минуле. Інтерес у читача викликають оцінки місцевим населенням тих подій, що відбувалися в спільній непростій історії, як, наприклад, думки спільнот про «справедливість» кордону по річкам Одеру та Ниси-Лужицької. Періодизацію відповідної політики Німеччини у вимірі історії запропонував німецький дослідник Е. Вольфрум.

Особливістю переважної більшості наведених досліджень є те, що автори з німецької та польської сторін розкривають, з'ясовують і аналізують подібні історичні події, однак оцінюють їх по різному, здебільшого висловлюючи прямо протилежні точки зору. Зазначене свідчить про те, що в середовищі німецького і польського наукових кіл до сьогоденішнього дня відсутній виважений консенсус у трактуванні непростих питань порозуміння німців і поляків, складових історичної пам'яті. Поза німецькою і польською історіографією існують також видання російських учених, які переважно вивчають російсько-німецькі відносини.

Складні питання польсько-німецького порозуміння розглядаються і вітчизняними науковцями: А. Кудряченком, ґрунтовна

праця якого «Федеративна Республіка Німеччина: засади демократичного сходження» була опублікована у 2020 р.; В. Солошенко аналізує польсько-німецькі зв'язки у культурній площині; відносини між державами через призму зовнішньої політики України розглядає Л. Чекаленко та ін. Водночас окремих докладних наукових робіт українських істориків, де б глибоко аналізувались проблемні питання кордонів Польщі і Німеччини, протистояння народів на тлі історичної пам'яті, на жаль, ще не написано.

Специфіка розвитку Польщі полягає в тому, що її повоєнні кордони, засади політики держави сформувалась якщо не в умовах віртуальної державності, то зневаги з боку провідних європейських держав.

Відтак у польській історії можна виокремити кілька доленосних етапів та факторів становлення суб'єктної Польщі: історичні періоди утвердження держави в Східній Європі середніх віків та у міжвоєнні десятиріччя XX ст. експансії нею східних кресів (земель), залежність від радянського / російського чинника і, нарешті, нова ситуація, що склалася з приєднанням до ЄС та загалом до євроатлантичного ареалу.

Експансія Польщі на Схід тривала протягом всієї польської історії, починаючи з об'єднання Польщі з Литвою в союзну державу XIV–XV ст., що пізніше закріпила Конституція 3 травня 1791 р. Після 1918 р. не вдалося відродити польську державність, якою вона була кілька століть тому, однак Польща спромоглася за підтримки західних країн приєднати або «взяти під протекторат» західну Україну, Білорусь, литовські землі. В результаті кожен третій мешканець Польщі на той час не належав до корінного населення.

Із завершенням радянської доби і здобуттям незалежності України, Литви, Молдови перед новітньою Польщею постала необхідність перегляду існуючих посилок і переосмислення власної історії. Хоча офіційно, Польська Народна Республіка вважалася незалежною країною і Радянський Союз не кооптував її територію до свого складу, однак на польській території перебували радян-

ські війська, насаджувалась атеїзація, пропагувалась радянська ідеологія марксизму-ленінізму, віддавалася перевага русифікації через обов'язкове вивчення російської мови та наукового комунізму. Радянська влада запровадила схему з «повернення земель», закріплення тогочасних польських кордонів зі всіма сусідами. Таким підходам прислужилися серпневий Московський Договір ФРН з СРСР та грудневий 1970 р. Варшавський Договір ФРН з ПНР, а потім загалом Гельсінський Акт 1975 р. що визнавали повоєнні кордони і неможливість їх силової зміни.

Показово, що на церемонії підписання договору у Варшаві 7 грудня 1970 р. німецький канцлер В. Брандт зазначав наступне, підписуючи договір, ФРН і ПНР «зробили спробу завершити минулий етап і одночасно створити основу для нового початку». А дещо пізніше В. Брандт напише: «Примирення з Польщею – завдання історичного значення, рівнозначне для ФРН примиренню з Францією». За ним Федеративна республіка визнавала лінію Одер-Нисе західним державним кордоном ПНР. Сторони підтверджували непорушність тоді і в майбутньому існуючих кордонів, зобов'язувались неухильно дотримуватись територіальної цілісності одна одної. Визнання ФРН західного державного кордону Польщі, встановленого у Потсдамі, означало остаточне договірне втілення надій польського народу про його непорушність.

У Договорі було задекларовано наміри сторін щодо відмови від будь-яких територіальних претензій у майбутньому, а також заходи з подальшої нормалізації та комплексного розвитку стосунків між двома країнами у політичній, економічній, науково-технічній та культурній сферах. Після імплементації договору передбачалось встановлення повноцінних дипломатичних відносин ФРН і ПНР.

Однак ратифікація Варшавського договору в німецькому парламенті відбувалась досить складно внаслідок негативного ставлення до досягнутих домовленостей з боку партійного союзу ХДС/ХСС. Представники цих партій звинувачували керівництво ФРН

у зраді німецьких інтересів та невиправданих поступках. При цьому найбільш негативну реакцію супротивників договору викликали закріплення у ньому факту включення німецьких земель до складу ПНР, а також невирішеність проблем вимушених німецьких переселенців.

Незважаючи на зазначене, у травні 1972 р. Договір між ФРН та ПНР все ж таки був схвалений Бундестагом. Проте прийнята заява, що цей договір не є правовою основою для закріплення кордону та відповідне рішення Конституційного суду ФРН від 7 липня 1975 р. додавали складнощів. Напружена ситуація тривала до об'єднання Німеччини. Лише у рамках остаточного врегулювання німецького питання наприкінці 1990 р. було підписано Договір про визнання об'єднаною ФРН кордонів Польщі по річках Одер та Ниса, а пізніше і договір про добросусідство. Таким чином Договір від 14 листопада 1990 р. остаточно закріпив кордонну лінію між ФРН і Республікою Польща. Водночас низка питань лишилися за лаштунками документу, зокрема проблема топографічного маркування.

Наступне питання, що й нині викликає непорозуміння між німецькою і польською сторонами, стосується юридичного статусу національних меншин – німецької в Польщі і польської в Німеччині.

На тлі прикордонних і міжетнічних проблем негативні напруження точаться навколо питання про компенсацію полякам, які постраждали внаслідок Другої світової війни. З метою залагодження даної проблеми було створено спеціальний фонд «Польсько-німецьке примирення», через який у 1992–2004 рр. постраждалим від німецької окупації особам було сплачено 732 млн. злотих. Водночас через німецький фонд «Пам'ять, відповідальність за майбутнє», який опікувався виплатами всім громадянам країн Центральної та Східної Європи, півмільйона громадян Польщі отримали компенсації, зокрема і за рахунок німецьких кампаній, що використовували працю оstarбайтерів у сумі 3,5 млрд. злотих, що

на початок 2000-х складало приблизно 2,6 млрд. євро. Однак польська сторона цим не задовольнялась. Періодичні звернення до німецького уряду щодо «забуття жертв», «ігнорування історичної пам'яті» тощо, підігрівають польські інтереси до компенсаційних виплат, суми яких постійно зростають.

Німецько-польський діалог у справі повернення і реституції культурних цінностей. Не менш чутливою є сфера культури і проблеми переміщених та втрачених під час Другої світової війни культурних цінностей. Так, починаючи з 1990 р. це гостре питання – «повернути чи залишити», займало центральне місце і ширший контекст у дискусіях про німецькі злочини під час війни та компенсації жертвам нацистського терору у Польщі.

Оцінки, нанесених німецькими загарбниками руйнувань і збитків, характер німецької окупації у Польщі звичайно давно відомі фаховим історикам як у Німеччині, так і в Польщі. Однак у суспільній свідомості обох країн вони закріпилися і інтерпретуються по-різному. Так, у Польщі кілька генерацій виховувалися на оповіданнях Тадеуша Боровські про Аушвіц або на книзі Софії Нальковської «Медальони», в якій вона зобразила брутальність німецької окупації. Натомість у Західній Німеччині після завершення, ініційованої західними союзниками денацифікації у 1950 і до початку 1960 рр., швидше домінували механізми певного витіснення і забуття злочинів.

Окрім людських втрат, матеріальні втрати теж були непоправними. Повне руйнування польської столиці, інфраструктури, культурних споруд попередніх століть, розграбування польських культурних цінностей, багато з яких і на сьогоднішній день не повернуті. Все це масштабно знищувало польську культуру. Беручи вище сказане до уваги, важливо з'ясувати чи були задовільними заходи ФРН на законні запити польських громадян і держави про репарації або компенсації після війни?

З часом Федеративна Республіка Німеччина, успішно проводячи історичну політику, вважала злочини минулого закінче-

ними і в останні десятиліття навіть чи не на перший план стала висувати німецькі страждання. Крім того, варто згадати публікацію Войцеха Ковальського з початку 1990-х рр. про можливу реституцію знищених польських культурних цінностей шляхом їх заміни з німецьких колекцій. Ця публікація є важливою і завдяки збірці численних джерел – документації про діяльність польського Управління з компенсації військових збитків. Висновок Наукової служби Бундестагу, представлений 28 серпня 2017 р. під назвою «Міжнародно-правові основи та межі репарацій, пов'язаних з війною, з особливим урахуванням німецько-польської ситуації» містив інформацію про позицію Федерального уряду, згідно з якою жодних вимог про державну репарацію більше не існує і це відповідає нормам чинного міжнародного права. Звичайно, на підтримку давньої відмови Польщі від компенсацій можна використати багато фактів, однак одним з вагомих аргументів для визнання того рішення недійсним виступає тогочасна позиція Радянського Союзу. Німецько-польські відносини в культурній сфері обтяжені складними наслідками Другої світової війни. Донині не вирішеною у цьому зв'язку залишається важлива проблема пошуків, повернення і реституції культурних цінностей.

Починаючи з 1992 р. Німеччина і Польща ведуть переговори про повернення культурних цінностей. Між Федеральним урядом Німеччини і Республікою Польща у лютому 1992 р. йшлося про культурні цінності в Німеччині, які походили з тодішніх і нинішніх польських територій; про культурні цінності в Польщі, які походять з території сучасної ФРН; культурні цінності у Польщі і Німеччині, які мають походження з колишніх німецьких східних областей (сучасної Польщі). Вивантажені на Сході по той бік лінії Одер-Лаузіц-Ниса цінності після 8 травня 1945 р. були транспортовані до польських терен. Частину культурних цінностей до Радянської зони окупації вивезли трофейні бригади.

У суперечках за повернення культурних цінностей виникли певні непорозуміння, у 2005 р. переговорний процес було пригаль-

мовано. Викрадені колекції наприкінці війни були разом з німецькими вивезеними зібраннями розподілені між окупаційними зонами. Під час повітряних нападів на Берлін з осені 1941 р. цінні експонати берлінських музеїв, Пруської Державної бібліотеки у невеликій кількості також приватні колекції, які на той час зберігалися у музеях, на правах на певний час позичених, перевозилися як з Берліна, так і прилеглих місцевостей у так звані депо (пункти збору) на Захід та Схід тодішньої Німецької імперії. Починаючи з 1942 р. музейні і архівні цінності транспортувалися зі Східної Пруссії і Померанії на Захід. Варто зазначити, що наприкінці війни вони знаходилися по обидва береги Одера і Ниси, в радянській, а також у британській та американській окупаційних зонах. Довгий час Нижня Сілезія з її багатьма замками, монастирями та приватними резиденціями, що знаходилися не в епіцентрі військових дій вважалася одним із найбезпечніших регіонів для przechовування творів мистецтва і бібліотечних зібрань. Варто також згадати той факт, що німецькі службовці піклувалися про велику кількість творів мистецтва, навіть про ті, які були конфісковані і вивезені із завоюваних країн. У серпні та вересні 1941 р. було проведено вибір місць зберігання, визначені перші місця зберігання: замок Банц (вище Майнської долини), собор Бойрон (у верхів'ї притоки Дунаю) і замок Фюрстенштайн, що в Сілезії, поблизу міста Валденштайн. Так, наприкінці квітня 1943 р. відбулося друге транспортування цінностей у замок Фюрстенштайн. Швидко рух було запаковано 304 ящики – три вагони і відправлені залізницею в якості швидкого вантажу.

У жовтні і травні 1945 р. замок Фішхорн став одним із сховищ, віллою нацистської верхівки, яка постановила – переховувати цінності саме тут для того, щоб вони переcheкали занепад III Речі Посполитої. Німецькі культурні цінності, які від бомбардувань були перевезені на зберігання у більш безпечні регіони і зараз залишаються об'єктом для переговорів. Вони потрапили у володіння польських земель через зміну кордонів Польщі на

захід, згідно Потсдамських рішень. До їх числа належить «Берлінка».

Поряд із наслідками Другої світової війни і складнощами, які ще мають бути подолані, варто назвати окремі приклади повернення безцінних картин, вивезених під час війни. Таємничою є історія картини «Єврейка з помаранчами» Александра Гіримські (1849–1901 рр.). У 1944 р. картина зникла з Національного музею Варшави. Лише в середині 2000 рр. картина несподівано з'явилася в аукціонному будинку у Букстехуде, що біля Гамбурга. «Газета виборча» у липні 2011р. повідомила на перших шпальтах про повернення до Національного музею у Варшаві так званої «апелсинової» пані – йшлося про картину «Єврейка з помаранчами» (1880–1881 рр.). Вже після виставки шедевра у Відні в 1884 р. Гіримські написав своїм друзям: „Єврейська жінка? Це була, мабуть, найкраща картина, ні, одна з кращих....“. Картина, яка отримала назву «Вуличний продавець з апельсинами», була представлена на виставці А. Гіримські у 1902 р. в Римі. Національний музей у Варшаві купив цю картину «Pomarańczarka» в 1928 р. за дуже серйозну суму в розмірі 9250 злотих.

Питання німецьких культурних цінностей, які з кінця Другої світової війни знаходяться на польській території, це одне з останніх відкритих питань двосторонніх відносин. Невідомо скільки німецьких культурних цінностей знаходиться в сучасній Польщі, однак колекція, що стала символом втраченого німецького мистецтва є значною частиною Пруської державної бібліотеки, яка починаючи з 1946 р. належить до Ягеллонської бібліотеки в Кракові (це рукописи найвідоміших німецьких митців, серед яких можна назвати Бетховена, Баха, Гете та фон Фалерслебена). Що стосується вивезення і зберігання приватних творів мистецтва, то воно відбувалося у великих кількостях, часто це були дуже цінні твори. Так, Мадонна Гольбейна, після її зберігання у замку Фішбах в Нижній Сілезії була до входження Червоної армії у лютому 1945 р. перевезена до Західної Німеччини. Однак, інші цінності мали

більш складні історії, були переміщені або навіть знищені. Шванський порцелян, що зберігався у замку Пфортен (нині Броди) був повністю знищений унаслідок пожежі.

Вирішення питання реституції спроможне допомогти рішуче зблизити підходи сторін, стати унаочненням подолання непорозумінь і слугуватиме прикладом для багатьох інших держав.

По-перше, вивчення проблематики взаємовідносин Республіки Польща і Федеративної Республіки Німеччина доводить, що причини пізніших територіальних претензій були закладені переважно в текстах міждержавних документів післявоєнної доби. До такої думки приходять і представники аналітичних шкіл обох країн, які вивчають задану проблему.

Автори статті дослідили широкий пласт історіографії та документальних джерел і в результаті виявили диференційні підходи науковців з обох сторін до досліджуваної тематики. Учені і політики Німеччини і Польщі здебільшого дають прямо протилежні оцінки подій, що відбувалися вже майже століття тому на Європейському ареалі подій. При цьому не зважаючи на низку теоретичних напрацювань, втілення двосторонніх рішень в практику, конкретні практичні рекомендації щодо подолання прикордонних протиріч, досягнення консенсусу між сторонами остаточно не знайдено і проблема територіальних претензій до цього часу не вирішена. Встановлено також, що не останню роль в цьому грають феномени історичної пам'яті поколінь, образи і несправедливі рішення попередників, зокрема і урядів обох держав. Досліджуючи задану проблематику, авторами обґрунтовано кілька науково-теоретичних положень і висновків. Серед них першість веде чинник історичної пам'яті.

По-друге, допущені давні прорахунки у визначальних дво- і багатосторонніх міжнародних документах, їх юридична недосконалість з особливою силою даються взнаки через десятиліття. Таке становище підтверджує тодішню недостатню компетентність авторів документів, які повністю не опанува-

ли ситуацією і не врахували позиції сторін, на які здійснювали вплив тогочасні та наступні геополітичні зміни становища держав та на континенті.

По-третє, не вичерпав себе претензійний контекст, польська сторона висуває до ФРН нові закиди, знаходячи чергові документи. Особливо посилились претензії зі сторони Республіки Польща до ФРН – вимога чергових компенсацій – в останні роки, в роки кризи євроінтеграційного процесу, загострення соціальних негараздів в польській державі і глибоких геополітичних змін у світі загалом.

По-четверте, вирішення питання реституції у цьому сенсі спроможне не лише зблизити позиції сторін у німецько-польських відносинах. Досягнення консенсусу сторін також спроможне стати добрим прикладом подолання непорозумінь для багатьох інших держав-учасниць Другої світової війни, в дусі добросусідства та демократичного поступу.

2.2. Досвід та особливості узгодження суперечностей між Німеччиною та Францією

В історичній і політологічній літературі теза щодо важливості французько-німецького тандему для досягнення позитивних зрушень в інтеграції Європи вже стала класичною. Франція і Німеччина є лідерами Євросоюзу, співпадиння позицій лідерів цих країн значним чином визначають стратегію розвитку ЄС, тоді як французько-німецькі неузгодженості гіпотетично здатні загальмувати реформи та поглиблення європейської інтеграції. Хоча на сучасному етапі французько-німецька співпраця є показовою, історична ретроспектива доводить, що їй передувала наполеглива та кропітка робота лідерів та урядів обох країн для подолання історичних протиріч заради розбудови спільного мирного майбутнього об'єднаної Європи.

Дослідженню досвіду та особливостей узгодження суперечностей між Німеччиною та Францією присвячені праці як різних науковців, так і політиків. Зокрема, виокремлюються праці французького історика Фредеріка Бозо, який спеціалізується саме на дослідженні історії Франції часів «холодної війни». Історик Валері Росу вивчає проблеми історичної пам'яті, спроби переосмислення національних наративів та намагання влади двох держав не стирати з пам'яті події минулого, а переосмислювати реакцію на образи і ненависть. Колишній депутат Національної Асамблеї Франції та Європейського парламенту Алан Теренуар комплексно дослідив запровадження спільних французько-німецьких структур, проєктів, програм обмінів. Важливим документом є Єлисейський договір про німецько-французьку співпрацю (1963 р.), наявність якого, з одного боку, спонукала політиків дотримуватись його засад, незважаючи на періодичні охолодження у французько-німецьких відносинах, а, з іншого, сприяла реалізації соціальних контактів пересічних громадян та молоді, що має не менше значення для процесу примирення, ніж співпраця політиків. Серед вітчизняних дослідників слід відзначити Сергія Кондратюка, який дослідив різні аспекти історії та політики об'єднаної Німеччини, зокрема взаємодію з Францією.

Дослідження процесу примирення Франції та Німеччини є актуальним з огляду на наявність Ельзасу-Лотарингії, регіону з порубіжною ідентичністю, який неодноразово ставав причиною французько-німецьких суперечок та переходив зі складу однієї держави до іншої.

Протягом Середньовіччя провінції Ельзас та Лотарингія ставали частинами різних королівств. У 1870–1871 рр. під час Франко-пруської війни Ельзас та Лотарингія стали частиною Німецької імперії. За Франкфуртською мирною угодою від 10 травня 1871 р. Франція втратила весь Ельзас (за винятком Бельфору), частину Лотарингії (разом із Мецем) та 1,597 млн жителів, що складало 4,3% населення країни. До того ж, у цих областях було зосередже-

но 20% всіх гірничо-металургійних запасів Франції, яка мала ще й виплатити контрибуцію у розмірі 5 млрд франків. Оскільки на території Ельзасу розташовуються Вогезькі гори, у Німеччини під контролем був рівнинний шлях на Францію. Німеччина виділила величезні кошти для післявоєнної відбудови регіонів, відновила роботу університету, реставрувала замки, але водночас суворо заборонила використання французької мови. У 1879 р. Німеччина закріпила за спірними землями статус імперських і об'єднала їх в єдиний регіон Ельзас-Лотарингія.

Територіальний конфлікт між двома державами став однією з ключових причин початку Першої світової війни у 1914 р., за підсумками якої Ельзас і Лотарингія стали знову французькими регіонами.

У 1940 р. під час Другої світової війни ці регіони були окуповані німецькими військами. І тільки у результаті завершення цієї війни і підписання мирних договорів Ельзас і Лотарингія були включені до складу Франції.

Відомий французький історик Марк Ферро зробив спробу проаналізувати, яким чином з'явилося у французо-німецьких відносинах сприйняття одним іншого як «спадкових ворогів». На його думку, для Німеччини участь Франції у Тридцятирічній війні (1618–1648 рр.) спричинила конфлікт традиційних суперників – Австрійського та Французького домів. Анексія теренів Ельзасу стала початком зростання ворожості на національному ґрунті. Відтоді французька монархія стала «монархією-хижаком», головною жертвою якої була Німеччина.

Для Франції довгий час спадковим ворогом була Англія. Але у 1870 р., поряд з Англією, як спадковий ворог з'являється пруський король. Після Першої світової війни 1914–1918 рр. таким ворогом для Франції стають вже німці замість пруссів.

Фактично, Німеччина з 1945 р. є основним «викликом» французької зовнішньої політики, за характеристикою генерала де Голля «центральною проблемою всесвіту». Метою французької

стратегії було унеможливлення для Німеччини провокації нової агресії та спонукання її до участі у фінансуванні країн, постраждалих від Другої світової війни, у першу чергу Франції.

У 1945-1949 рр. Німеччина була розділена на окупаційні зони США, СРСР, Великої Британії та Франції. 23 травня 1949 р. була створена ФРН, а 7 жовтня 1949 р. – НДР. Зі створенням ФРН у Франції з'являється вибір – продовжувати дотримуватися політики недовіри щодо Німеччини або спробувати опрацювати засади нових франко-німецьких відносин з далекосяжною перспективою розбудови західноєвропейської інтеграції. Другий варіант здобуває підтримку серед французьких політиків. Цьому сприяли: занепокоєння з приводу можливого відродження націоналістичних настроїв у Німеччині; розуміння важливості франко-німецького примирення для довготермінової стратегії зовнішньої політики; наполягання США на тому, щоб ФРН отримала належне місце серед західноєвропейських країн; перспектива зробити франко-німецькі відносини базою для західноєвропейських інтеграційних проектів.

Так, ще у вересні 1946 р. видатний британський політик Вінстон Черчилль у Цюріху прозорливо зазначив, що «першим кроком у напрямі створення європейської родини повинно стати партнерство між Францією та Німеччиною. Тільки таким шляхом Франція може досягти морального лідерства Європи. Не може бути відродження Європи без духовно великої Франції та духовно великої Німеччини».

Політичні кола Франції ініціювали започаткування процесів європейської інтеграції. 9 травня 1950 р. міністр закордонних справ Франції Робер Шуман оприлюднив ідею створення спільного ринку вугільної та металургійної продукції Франції, ФРН та інших західноєвропейських країн. Ця ініціатива започаткувала процес європейської інтеграції. Підтекст цієї ініціативи полягав у нейтралізації економічних факторів, які спричиняли війни між Німеччиною та Францією. Декларація Р. Шумана містила ідеї

об'єднання країн Європи на засадах федералізму заради міцного миру, створення спільної основи для економічного розвитку та зміцнення демократичних інститутів.

Ідеї Р. Шумана отримали підтримку з боку Німеччини. 15 вересня 1949 р. Конрад Аденауер став канцлером ФРН. Він вважав, що зусилля з розбудови спільного європейського проєкту сприятимуть і розвитку самої Німеччини.

Травень 1950 р. став особливим місяцем в історії подолання суперечностей між Німеччиною та Францією. Після того як К. Аденауер оприлюднив меморандум щодо вступу ФРН у Раду Європи, він отримав лист Р. Шумана з пропозицією надати згоду на створення Європейської спільноти з вугілля та сталі. Канцлер ФРН одразу погодився, а згодом, 10 травня 1960 р., зазначив, що «план Робера Шумана належить до рідкісних ініціатив, які після Другої світової війни дали європейській історії нове обличчя та які надають усім впевненість у кращому майбутньому». Слова канцлера стали пророчими не тільки для Франції та Німеччини, які разом стали створювати майбутню об'єднану Європу, але й для багатьох європейських країн, які з часом стали наполегливо долучатись до процесів європейської інтеграції. Краще майбутнє для свого населення асоціювалося саме з участю у спільному європейському проєкті.

На початку європейської інтеграції перемовини французьких та німецьких політиків не були легкими: німці, усвідомлюючи посилення протистояння Заходу зі Сходом та необхідність вступу ФРН у західний табір, намагалися мінімізувати обмеження для західнонімецької промисловості, тоді як французи, зі свого боку, залишалися недовірливими до німецьких амбіцій.

Гіпотетична ремілітаризація Західної Німеччини викликала занепокоєність французьких політиків, які серед іншого вважали, що це може зменшити зацікавленість Німеччини у перемовинах стосовно плану Р. Шумана.

25 березня 1957 р. у Римі було підписано Договір про заснування Європейської економічної спільноти і Договір про утворен-

ня Європейської спільноти з атомної енергії. Канцлер ФРН К. Аденауер непокоївся, що прихід до влади генерала Ш. де Голля, для якого незалежність Франції була пріоритетом, загальмує розбудову спільної Європи. Однак, 14 вересня 1958 р. відбулася успішна зустріч президента Франції та канцлера Німеччини у приватній резиденції французького президента у Коломбе ле дьо Егліз. У 1962 р. під час взаємних візитів у Реймському соборі відбулася межа примирення. Під час офіційного візиту у ФРН з 4 по 9 вересня 1962 р. генерал де Голль, переважно на німецькій мові, закликав «великий німецький народ» розбудовувати французько-німецьку дружбу та майбутнє Європи. 9 вересня 1962 р. у Людвігсбургу він вітав німецьку молодь, сподіваючись, що саме молоді люди змінять відносини Франції та Німеччини. Показово, що згодом саме програми з обміну молоді стануть важливою складовою французько-німецького примирення.

У 1963 році канцлером ФРН став Людвіг Ерхард. Між Францією та Німеччиною виникли певні розбіжності щодо європейської політики: міжурядовий підхід протистояв наднаціональній концепції. У 1969 р. французько-німецьке партнерство похвалилось через схильність до взаємодії президента Франції Жоржа Помпіду та канцлера Віллі Брандта. Утім, лише з приходом наступних керівників: президента Валері Жискара д'Естена (1974–1981 рр.) та канцлера Гельмута Шмідта (1974–1982 рр.) французько-німецьке партнерство призвело до початку нового етапу європейської інтеграції, який згодом, за декілька десятиліть, увінчається запровадженням євро.

Якщо період Ш. де Голля – К. Аденауера був часом амбіційних, проте не завжди реалізованих, проєктів, то період В. Жискара д'Естена – Г. Шмідта був часом прагматичного поглиблення відносин, хоча все ще незакінченим.

Із 1983–1984 рр. розбудова Європи на базі міцних французько-німецьких відносин стала пріоритетом політики президента Франції Франсуа Міттерана (1981–1995 рр.). Він наголошував на

важливості франко-німецької солідарності, а на початку 1986 р. повідомив про намір консультуватися з канцлером ФРН у випадку застосування ядерної зброї при гіпотетичному конфлікті на терені Німеччини. Хоча тоді ще залишилися неузгодженості з цього питання між двома країнами, французько-німецькі відносини спонукали керманичів ФРН та Франції до більш активної взаємодії та стали каталізатором європейського прогресу у політико-стратегічній сфері.

Спільна німецько-французька позиція щодо майбутнього Європи була тогочасним консенсусом обох держав з основних питань європейської політики і двосторонніх відносин, але їхні мотиви та цілі були різними. Колишній президент Європарламенту Клаус Хенш зазначив, що «Франція постійно прагнула до сильної європейської політики, проте зі слабкими європейськими інституціями. Німеччина, навпаки, виступала за сильні наднаціональні інституції, але зі слабкою європейською політикою... Європейське єднання завжди було для Франції продовженням її національної політики за допомогою європейських засобів, для західної частини Німеччини воно заміняло національну політику на європейську».

У безпековій сфері ФРН та Французька Республіка рішуче виступили проти війни в Іраку у 2002 р., проте їм було важко виробити спільну позицію з поглиблення безпекового виміру ЄС через різні підходи до ролі та місця НАТО в Європі. Утім, перебіг подій свідчить про деяке французько-німецьке зближення у безпековій сфері. Зокрема, президент Ф. Міттеран та канцлер Г. Коль свого часу запропонували включити до Маастрихтської угоди положення про створення Спільної зовнішньої політики та оборони. Крім цього, за президента Н. Саркозі поступово відбувається еволюція французької політики щодо НАТО через повернення Франції до Військового комітету та інших військових структур НАТО, крім Групи ядерного планування.

Показово, що, коли французи та німці знаходять компроміс, ЄС поступово прогресує. На думку професора Сорбонни Елен

Міард-Делакруа, «французько-німецький метод» порозуміння має три складові: аналіз проблемних моментів, від яких не може відмовитись ні Франція, ні Німеччина; визначення інтересів та підходів кожної з них; опрацювання практичних можливостей вирішення питання, які влаштовують обидві країни.

Однак французи та німці часто ставляться до розв'язання проблем по-різному або навіть протилежним чином. Приклади: атомна енергетика, довкілля, ставлення до грошей. Але, насправді, вони змушені вести перемовини, іноді відступати від своєї логіки та приймати підходи партнера. Таким чином французи та німці досягають компромісів, а згодом залучають численні європейські країни до своїх проєктів. Утім, головний успіх угод полягає у відносинах, що склалися між народами, які підтримуються громадянським суспільством, а також розвитком постійних обмінів між молоддю, науковцями, митцями, простими громадянами і, звичайно, між бізнесменами. Франко-німецька співпраця здається очевидною сьогодні. Хоча кожному поколінню належить розвивати її надалі та поглиблювати.

На думку канцлера ФРН Ангели Меркель «франко-німецька дружба знайшла мету, це – Європа». ФРН та Французька республіка разом налічують біля третини населення ЄС, вони є найпотужнішими економіками ЄС, вони створюють половину ВВП єврозони та 40% ВВП Євросоюзу. Відповідно, ФРН та Французька республіка мають значну відповідальність за майбутнє ЄС.

Таким чином, з одного боку, узгодження суперечностей між Німеччиною та Францією у перемовинах щодо засад європейської інтеграції залишається актуальною передумовою розвитку ЄС, з іншого – постає необхідність гармонізації французько-німецької позиції з іншими членами ЄС та пошук компромісу, прийнятого для всіх. Зокрема, Е. Макрон продовжує просувати ідеї реформування ЄС та посилення незалежної безпекової складової у діяльності Союзу. Утім, його проєкти знаходять лише часткову підтримку й узгоджуються з імперативом співпраці європейських

країн у рамках НАТО як основної організації трансатлантичного безпекового співробітництва. Становлення ролі ЄС як консолідованого суб'єкта міжнародних відносин послаблюють такі чинники як: неспроможність розробити ефективну політику протидії пандемії коронавірусу, міграційна криза, посилення впливу правих партій та рухів «євроскептиків», послаблення функцій політичного лідерства у політичних системах європейських країн, зростання соціального невдоволення, посилення ролі субрегіональних угруповань всередині ЄС, які висловлюють окреме ставлення до низки принципових проблем внутрішньої та міжнародної політики. Суттєве вдосконалення інституційно-управлінських аспектів функціонування ЄС є проблематичним і через посилення євроскептичних настроїв в Італії, Нідерландах, Польщі, Угорщині та деяких інших країнах ЄС. ФРН та Французька Республіка мають знайти належну відповідь на ці «виклики» сучасного етапу розвитку ЄС.

Одним з результатів досвіду узгодження суперечностей між Німеччиною та Францією стало французько-німецьке співробітництво у військовій сфері. У 1962 р. почали проводитися спільні французько-німецькі військові навчання. У грудні 1983 р. вперше після Другої світової війни танки ФРН перетнули французький кордон та взяли участь разом з французькими сухопутними військами у військових маневрах на території Ельзасу.

На сучасному етапі військова співпраця між Францією та Німеччиною є важливою складовою партнерства. Французько-німецька Рада з оборони та безпеки кожні 6 місяців збирається у складі президента Французької Республіки та канцлера ФРН, міністрів оборони та міністрів закордонних справ, керівників Генштабів обох держав для обговорення актуальних безпекових питань. Зустрічам передуює робота 4 робочих груп: групи «стратегія та роззброєння», французько-німецької групи з військового співробітництва, групи з озброєння та групи з юридичних питань.

Особливого значення набуло стратегічне партнерство Німеччини з Францією, започатковане Єлисейським договором про німецько-французьку співпрацю (1963 р.). Договір передбачав проведення щопівроку регулярних двосторонніх міжурядових та міжвідомчих консультацій з усіх важливих питань зовнішньої політики, безпеки, оборони, освіти, культурних відносин з метою взаємного узгодження державної політики у цих сферах. Декларація, додана до договору, закликала молодь відігравати визначальну роль у зміцненні французько-німецької дружби. Молоді покоління, не обтяжені досвідом трьох війн, мають започаткувати нові відносини між країнами. Для цього було створено Франко-німецький офіс з питань молоді, який опрацьовував стратегію та практичні можливості для зустрічей дітей, учнів, студентів та молодих фахівців обох країн. Показово, що близько 8,5 млн молодих німців та французів взяли участь у програмах молодіжного обміну.

Зустрічі, започатковані Єлисейським договором, інтенсифікуються. Канцлер ФРН та президент Французької республіки постійно консультуються, збільшуючи кількість індивідуальних зустрічей. Із 2004 р. Франко-німецька Рада міністрів проводиться двічі на рік. На кожному рівні відповідальності французи та німці розмовляють між собою так само як і в межах власної адміністрації. Франко-німецькі групи дружби існують у Національних зборах, Сенаті, Бундестазі та Бундесраті. Вони ведуть активну парламентську співпрацю. Проводять діяльність Франко-німецька рада з оборони та безпеки, Франко-німецька економічна та фінансова рада, Франко-німецька екологічна рада, Вища франко-німецька культурна рада.

У день 56 річниці підписання історичного Єлисейського договору 22 січня 2019 р. лідери Німеччини та Франції підписали новий договір про дружбу у місті Аахен. Метою нового договору є поглиблення німецько-французького співробітництва, новий рівень відносин та поліпшення життя пересічних французів та

німців. У новому документі визначені основні сфери співробітництва, зокрема: розширення програм обміну, посилення співпраці з політичних та безпекових питань, майбутнє Європи, посилення економічної інтеграції, координація політики з питань довкілля та охорони клімату.

Одним із методів досягнення французько-німецького примирення стала розбудова соціальних контактів між громадянами двох держав, а саме: між локальними громадами, асоціаціями, школами. У 1950 р. міста Монбельяр та Людвігсбур започаткували співпрацю через побратимство міст. Наразі налічується біля 2200 побратимств міст та місцевих громад. Практично щодня, у Німеччині або Франції, відбуваються зустрічі представників міст-побратимів або асоціацій.

Досвід узгодження суперечностей між Німеччиною та Францією містить особливий історичний компонент, а саме: «роботу з пам'яттю». Метою є переосмислення національних наративів. Для влади двох держав йдеться не про стирання подій минулого, а про реакцію на образи і ненависть, пов'язані з ними. Прикладом такого підходу є створення розповіді про минуле, яка поступово прагне уникнути розвитку агресивних, напружених та взаємовиключних національних наративів. Один з найбільш яскравих прикладів у цьому відношенні є трансформація пам'яті щодо Вердена. Кількість жертв і нещадний характер боїв залишили глибокий слід по обидва береги Рейну. Вже у 1916 р. у Франції та Німеччині склалося націоналістичне уявлення стосовно бойових дій. Кілька десятиліть потому у контексті французько-німецького зближення відкривається шлях до нового трактування минулого: пам'ять про Верден стає свідченням усіх учасників бойових дій, французів та німців. Йдеться вже не про засудження та заклики до помсти, а про єдиний підхід, спрямований на примирення. Солдати обох таборів включені в одну данину пам'яті.

У процесі роботи над історичною пам'яттю перетинаються зусилля професійних істориків та політичних лідерів. З одного боку,

постає необхідність спільних досліджень науковців та намагання розробити історичний нарис, який би враховував всі підходи, але водночас не замовчував би темні сторінки минулого. З іншого боку, перед політичними лідерами постає «виклик», визнаючи конфлікти минулого, спробувати втілити такі прийнятні для всіх політичні проекти, які б унеможливили конфлікти у майбутньому.

Підсумовуючи, необхідно підкреслити декілька чинників, які сприяли успіху в узгодженні суперечностей між Німеччиною та Францією. По-перше, примирення відбувалося між рівними за потенціалом державами. Ядерна потуга Франції врівноважувала потужну німецьку марку. Відносини формувалися як симетричні. Обидві держави сприймалися як європейські лідери, хоча й мали відмінності у підходах до розбудови спільної Європи. По-друге, було закладено юридичну базу примирення – Єлисейський договір: ФРН та Французька Республіка десятиріччями дотримувалися його засад та нещодавно поглибили його положення у новому договорі про дружбу від 2019 р. По-третє, зустрічі та консультації лідерів та політиків, започатковані Єлисейським договором, постійно інтенсифікуються. По-четверте, пріоритетом у процесі примирення Франції та Німеччини була визначена молодь. Дві країни зуміли розробити та втілити у життя проекти з розвитку соціальних контактів громадян. Державна політика сприяла обмінам молоддю та побратимству між містами. Ймовірно, дана складова французько-німецького примирення має бути врахована при опрацюванні проектів з примирення в інших країнах. Подолання історичних суперечностей тільки на політичному рівні без розвитку активних соціальних контактів може не надати бажаного результату. По-п'яте, сам процес подолання суперечностей між ФРН та Французькою Республікою поступово виробив певну традицію перемовин та пошуку компромісу між двома потужними європейськими країнами, які часом мають різні підходи до вирішення проблем. Дипломати двох держав підкреслюють, що пошук та опрацювання спільних підходів французів і німців є пріоритетним.

На поточному етапі французько-німецьке примирення відходить в історію, об'єднані зусилля цих держав вже визначають політичний клімат Європи. Після закінчення війни Франція та Німеччина пройшли шлях від ворожості до примирення, потім від примирення до дружби; і сьогодні перед франко-німецьким союзом стоять нові завдання, головне серед яких – спільне просування європейської інтеграції. Нагальним постає питання майстерності французько-німецького тандему узгоджувати спільну європейську політику з іншими партнерами ЄС, які не володіють ані ядерною потугою Франції, ані економічною міццю ФРН.

Франко-німецький досвід цілком може бути корисним для застосування у польсько-українських відносинах. У далекоюсянній перспективі, за умов успіху польсько-українського партнерства та перетворення України на стабільну державу, цей тандем міг би стати важливим чинником у розбудові спільної Європи.

2.3. Австрійсько-італійське прикордоння: історична спадщина та її сучасні рецепції

Важливість дослідження історичного шляху, який пройшов Південний Тіроль протягом XX ст., обумовлюється як необхідністю з'ясування непростих умов та успіхів даного регіону в розв'язанні міжетнічного напруження у відносинах різних національних груп населення на півночі сучасної Італії, так і з огляду на подолання труднощів по досягненню нинішнього розширеного автономного статусу. Адже Південний Тіроль понад сто років є складовою частиною північної провінції Італії та протяжний період розвивається й у межах територіально-економічних відносин Європейського Союзу. В Італії цей регіон має назву Трентіно – Альто-Адідже та ідентифікується у об'єднаній Європі як єврорегіон Тіроль – Південний Тіроль – Трентіно, в якому Тіроль знаходиться в Австрії, а Південний Тіроль – в Італії. Сучасний автономний

статус Південний Тіроль набув у 2001 р. З розширенням автономії зазвичай пов'язують і успіхи регіону в економічній і соціальній сферах: за низкою показників даний регіон Італії є достатньо заможним і високо розвинутим.

Нині Південний Тіроль це автономна трьохмовна провінція, яка називається: німецькою мовою – Autonome Provinz Bozen – Südtirol, італійською – Provincia Autonoma Di Bolzano – Alto Adige, ладинською – Provinzia Autonoma De Bulsan – Südtirol. У цьому регіоні протягом останніх десятиліть достатньо злагоджено співмешкають різні етнічні групи населення, які використовують при спілкуванні як італійську і її венетський діалекти, так і німецьку, а саме австро-баварський та ладинський, що відноситься до ретороманської підгрупи романської групи індоєвропейської мовної сім'ї. І саме у даному зв'язку Південний Тіроль нерідко розглядається у науковій літературі та політиками як свого роду вдалий приклад розв'язання і запобігання міжнаціональних конфліктів на регіональному і навіть міжнародному рівнях. Таким прикладом може бути пропозиція 2016 р. колишнього першого президента України Л. Кравчука щодо застосування південно-тірольського досвіду для розв'язання проблеми Криму для нашої держави, що постала з 2014 р. За останні кілька десятиліть ця високогірна область з вогнища міжетнічного протистояння у самому серці Європи перетворилася на політично стабільний і економічно процвітаючий регіон.

Проте, ретельний аналіз дає підстави стверджувати, що час від часу і тут виникали і постають конфлікти, суперечності та відповідні напруження, які обтяжували відносини Австрії та Італії. Відомо, що взаємини багатьох сусідніх держав світу в минулому і на сучасному етапі ускладнюють питання національних меншин, які волею долі вимушено живуть у сусідній країні. Для багатьох країн Європи знайомі сепаратистські прояви з боку національних меншин, які домагаються більшої автономії і навіть політичного самовизначення. Тому вивчення практики, яка була характерна

напруженими міжетнічними відносинами у Південному Тіролі за попереднього періоду, та аналіз складових слухного їх розв'язання за повоєнної історичної доби має актуальне значення у контексті гострих міжетнічних проблем, що постали перед низкою держав Європи, зокрема і пострадянського простору.

Метою дослідження є аналіз причин та висвітлення складнощів, конфліктних проявів у співжитті різних етнічних груп протягом ХХ ст. на теренах Південного Тіролю та з'ясування складових подолання даної проблеми і успіхів у розв'язанні протиріч в останні десятиліття розвитку цього краю. Актуальність даної проблеми то більшою, то меншою мірою поставала у якості етнополітичного конфлікту у відносинах Італії та Австрії. Цей конфлікт став чинником європейської політики після Першої світової війни. З давніх часів Тіроль знаходився на одному із природних транзитних шляхів Європи, у різні історичні періоди був відносно компактным територіальним утворенням. Цьому сприяли географічне положення і церковна організація регіону, а також особливості феодальної влади. З XIV – до початку ХХ ст. Тіроль належав до володінь дому Габсбургів. За умовами Сен-Жерменського мирного договору (1919 р.) Південний Тіроль, незважаючи на протести місцевого населення, був приєднаний до Італії. Тим самим історичний цілісний регіон Тіроль був поділений на дві частини: північну австрійську та південну італійську. Як результат, тоді 230 тис. тірольців перейшли під італійське управління, а їх протести переможці не взяли до уваги. Тим самим деклароване право національного самовизначення населення було проігнороване, натомість вольовий спосіб встановлення кордонів взяв гору, міжетнічні взаємовідносини мешканців краю не були розв'язані, що вплинуло на подальші проблеми регіону.

Завдання дослідження полягає в опрацюванні кола недосліджених в українській та малодосліджених у зарубіжній історичній науці проблем щодо з'ясування історичного поступу, який пройшов Південний Тіроль протягом ХХ ст. на шляху від політично

мотивованого загострення міжетнічного і лінгвістичного конфлікту – до запровадження політико-правових засад розв’язання і запобігання міжнаціональних конфліктів на регіональному і навіть міжнародному рівнях.

Наукова новизна дослідження полягає у введенні до вітчизняного історичного дискурсу проблематики міжетнічних та міжнаціональних відносин у регіоні прикордоння Італії та Австрії, а також у комплексному аналізі усіх чинників, співставленні різних підходів Риму і Відня, залучення останнім ООН та європейської дипломатії задля цивілізованого унормування співжиття німецькомовного населення в італомовному оточенні.

Автор сповідує гіпотезу, що виведення проблем міжнаціональних відносин усередині країни на міжнародний рівень і залучення ООН до актуалізації питань дотримання прав національних меншин спроможне дієво сприяти унормуванню їх співжиття та розвитку відповідного краю. Залучення останнього до євро регіону, який охоплює території зацікавлених держав, додає йому динаміки розвитку в економічній і соціальній сферах.

Проблема міжетнічних відносин у Південному Тіролі, їх загострення та шляхи можливого розв’язання привертала увагу вчених Австрії, Італії, Німеччини та деяких інших країн. Це підтверджує чимало публікацій німецькою, італійською та англійською мовами. На цьому тлі кількість відповідних досліджень у нашій країні та навіть у російськомовному просторі видається незначною. Лише окремі статті українських авторів висвітлюють деякі аспекти зазначеної проблеми (Мінгазутдінов І., Юськів Х.). Більше того, їх автори, не намагаються з’ясувати історичну ретроспективу чи комплексно вивчити причини і шляхи подолання конфлікту, часто звужують коло наукових питань чи інтересу, натомість зосереджують увагу лише на окремих періодах і аспектах серйозної наукової проблеми. Тому вельми слушним постає саме системний підхід і з’ясування як ретроспективи, так і шляхів розв’язання та запобігання конфліктів у регіоні.

Відтак по завершенню Великої війни частина території із німецькомовним населенням колишньої імперії Габсбургів відійшла до Італії. Тоді ж частину південнотірольців депортували до Австрії, натомість на ці терени прибули італійські переселенці. Тим самим влада Риму реалізовувала свої територіальні амбіції та задовольняла ідеї італійського іредентизму. Фашистська Італія провела широкі заходи щодо італізації Південного Тіролю, посилила репресії проти німецькомовного населення, з 1923 р. розпочала італізувати історичні німецькі та ладинські топоніми, заборонила історичну назву місцевості – «Південний Тіроль», всі німецькі об'єднання та клуби розпустила. Край отримав нову назву – Альто-Адідже, німецька мова фактично опинилася під забороною, натомість з 1925 р. італійська мова була введена у якості єдиної офіційної мови, закривалися німецькі школи і всі діти змушені були навчатися у школах з викладанням на італійській мові. Розроблений каталог заходів забороняв все німецьке у суспільному житті та охоплював заходи від заборони газети «Der Tirol», італізації німецьких прізвищ, вулиць та публічних вивісок, ліквідацію німецьких банків, до щедрої пропаганди італійської мови та культури, підтримки італомовних навчальних закладів та збільшення військового контингенту в Альто-Адідже. Всі ці складові обумовлюють подальшу етнологічну та лінгвістичну природу південно-тірольської проблеми, її глибоке коріння, міжнародні виміри та гостроту проявів.

Вельми обтяжливі умови для південнотірольців були і після так званого аншлюсу – приєднання Австрії до гітлерівської Німеччини. Італійсько-німецькі відносини тієї пори мали політично важливий характер для обох урядів і їм не стали на заваді життєві проблеми мешканців краю. Німецько-італійський договір про союз і дружбу (1939 р.) містив зобов'язання сторін і став відправним для утворення військово-політичного блоку Німеччини та Італії. Союз між А. Гітлером та Б. Муссоліні, який «надавав можливість» німецькомовному населенню Південного Тіролю залишити Італію

і переїхати до німецькомовних країн, пріоритетом мав захоплення чужих територій та розширення власного «життєвого простору». Такі підходи Риму і Берліна спричинили прагнення у більшості південнотірольців емігрувати, але внаслідок перебігу подій Другої світової війни лише невелика частина із них змогла скористатися такою можливістю.

Рух у бік врегулювання конфліктного становища стосовно Південного Тіролю почався після завершення Другої світової війни. Слід також враховувати, що порядок денний Південного Тіролю був вилучений із мирних переговорів держав-переможниць і був перенесений на рівень двостороннього завдання між Австрією та Італією. Проте у краї посилився рух щодо самовизначення населення, існували підходи досягти цього навіть шляхом проведення референдуму. Створена у травні 1945 р. Південно-тірольська народна партія (ПНП) також вимагала права самовизначення від держав-переможниць, але представники, направлені до Парижа на мирну конференцію, не були почуті. Також зібрані 155000 підписів у Південному Тіролі, під закликом до возз'єднання Тіролю та реінтеграції його до Австрії, не мали тоді успіху. Іншими словами, такий варіант був відкинутий союзниками.

Важливі кроки на шляху відновлення прав німецького та латинського населення Південного Тіролю були здійсненні після Другої світової війни. Політико-правові засади надання прав німецькомовним меншинам регіону були закладені у австро-італійській Паризькій угоді 1946 р., Паризькому мирному договору 1947 р. та у Конституції Італії того ж року. Проте їх імплементація розтягнулася на декілька десятиліть.

Стосовно Південного Тіролю держави-переможниці підтвердили довоєнний кордон між Австрією і Італією та домовилися про вирішення проблеми німецькомовної меншини в межах останньої шляхом переговорів між зацікавленими сторонами. За таких підходів обидві держави вели переговори в Парижі – в особі прем'єр-міністра Італії Альциде де Гаспері і міністра закордонних

справ Австрії Карла Груббера, які успішно завершилися (угода Груббера – де Гаспері) 5 вересня 1946 р. У цій угоді була підтверджена участь Австрії у справах Південного Тіролю як захисної сили для «німецькомовних жителів провінції Больцано та сусідніх двомовних міст провінції Тренто». Угодою було передбачено повну рівність прав німецькомовній етнічній групі з італомовним населенням, автономію краю. У документі зазначалося, що для німецькомовних мешканців буде гарантована повна рівність прав із італомовними жителями у рамках спеціальних заходів для захисту національного характеру та культурно-соціального розвитку. Відповідно до законодавчих заходів, які вже були вжиті або готуються, громадянам, які говорять німецькою мовою, буде надано, зокрема: можливість навчатися у початковій та середній школі рідною мовою, рівність німецької та італійської мов у державних установах та офіційних документах, а також у двомовних топонімах, право на відновлення прізвищ з італійської мови на німецьку, рівні права щодо зайнятості на державних посадах з метою досягнення більш відповідного співвідношення розподілу роботи між етнічними групами. Далі зазначалося, що з метою налагодження добросусідських відносин між Австрією та Італією, уряд останньої зобов'язується у дусі справедливості переглянути варіанти громадянства, що випливають з угоди А. Гітлера – Б. Муссоліні 1939 р., досягти домовленості про взаємне визнання чинності університетських дипломів, скласти угоду про вільний проїзд людей та вантажів між Північним та Південним Тіролем, а також укласти спеціальні угоди для сприяння розширенню прикордонного руху та місцевого обміну товарами між двома країнами. Важливим було також положення Паризького мирного договору з Італією (1947 р.), за яким Австрія ставала гарантом прав автономії німецькомовної меншини у територіальних межах Південного Тіролю.

У Конституції Італійської Республіки 1947 р. передбачалося створення провінції Трентіно – Альто – Адідже з особливими формами автономії, гарантувалися права мовних меншин, повага

їх мовних і культурних особливостей. На політико-правових засадах цих двох документів у 1948 р. італійська влада затвердила перший Статут автономії, яким передбачалася відповідна система взаємовідносин Риму із Трентіно – Тірольським регіоном. Південний Тіроль у ньому залишався підпорядкованою територіальною одиницею з обмеженими правами на автономію, за умов, що у регіоні існувала італійська більшість. На ділі ж у новій адміністративно-територіальній одиниці німецькомовне населення зазнавало утисків та ускладнень. Таке становище призвело до швидкого розчарування багатьох жителів Південного Тіролю, яке посилювалося, коли стало ясно, що інші положення угоди К. Груббера – А. де Гаспері не були впроваджені на практиці.

В Австрії тих років, незважаючи на її захисну функцію, переважало внутріполітичне прагнення підтримувати добрі відносини з Італією та переконати окупаційні держави-переможниці відновити суверенітет країни, шляхом підписання державного договору. З відновленням суверенітету Австрійської Республіки (1955 р.), питання південно-тірольських мешканців постало в її зовнішній політиці. Вимога австрійського уряду щодо виконання Італією договору К. Груббера – А. де Гаспері неодноразово порушувалася у двосторонніх переговорах австрійською стороною, однак прогресу та позитивних зрушень досягнуто не було. За міністра закордонних справ і федерального канцлера Австрії Бруно Крайського засадничим для врегулювання південно-тірольського питання став підхід ідентичної самореалізації Південного Тіролю шляхом надання йому статусу політичної автономії.

Радикалізація сепаратистського руху в автономній області у 1950–1960-і рр., а також відмова італійської влади у 1952 р. надати німецькій мові офіційного статусу як мови регіону, підтверджували уразливість ситуації.

Гостроти проблеми додавало й те, що італійський уряд змусив південних італійців оселятися в переважно німецькомовному регіоні за допомогою спеціально фінансованої житлової програми.

Все це разом із активізацією сепаратистських сил краю, призвело до загострення відносини між Італією та Австрією.

За таких умов південно-тірольське населення проводило багатотисячні мітинги під девізом «Геть від Трієнта» (листопад 1957 р.) і вимагало скасування регіональної провінції Трентіно – Південний Тіроль, де більшість мали італійці та запровадження регіональної автономії для Південного Тіролю. Тож Італія не змогла забезпечити права меншин для німецького та ладинського населення. Австрія активізувала зусилля щодо захисту інтересів південних тірольців. Зважаючи на відсутність прогресу на двосторонніх переговорах, Відень вимушено двічі звертався до ООН (1960 і 1961 рр.) і Генеральна Асамблея цієї авторитетної міжнародної організації прийняла відповідні резолюції із закликом до Австрії та Італії відновити переговори і подолати розбіжності з імплементації Паризької угоди від 5 вересня 1946 р.

Після серії вибухів у місті Больцано (липень 1961 р.), організованих тірольськими сепаратистами, відносини між Італією та Австрією знову загострилися. Італійська сторона ввела візовий режим і затримала 150 членів політичної організації «Комітет по звільненню Південного Тіролю». Проте, у відповідності із рішенням ООН, Рим створив комісію із членів парламенту, яка мала розробити заходи щодо автономії Південного Тіролю. Слушним був підхід, за якого до складу комісії входили представники італійської, німецькомовної та ладинської громад (але були виключені австрійці). Відтак, південнотірольці змогли обговорити свій політичний статус безпосередньо як з політичними представниками італійців у Південному Тіролі, так і з представниками держави. Зрештою, залучення європейських дипломатів та проведення консультацій уможливили досягнення наприкінці 1960-х рр. відповідних домовленостей між Австрією та Італією, які охоплював так званий «Пакет Південного Тіролю». Цей документ увібрав систему заходів та рішень, які Італія мала запровадити для поліпшення становища німецькомовних жителів, надаючи авто-

номію провінції Больцано та Південному Тіролю, підвищуючи їх статус і повноваження. Пакет заходів передбачав реальні компетенції влади Південного Тіролю у законодавчій, адміністративній та культурно-освітній сферах. Таким чином Австрія, за підтримки ззовні, домоглася імплементації положень Паризької угоди 1946 р., більш широких прав самоврядування для німецькомовних жителів краю. У кінцевому рахунку міністри закордонних справ Курт Вальдхайм і Альдо Моро у листопаді 1969 р. підписали у Копенгагені комюніке, в якому виклали узгоджені терміни реалізації пакету пропозицій робочої комісії.

Однак перехід до автономії відбувся не відразу. Етапним став новий Статут 1972 р. про автономію, розроблений урядом у Римі. Він значно розширив права німецькомовних і ладіномовних меншин. Врегулювання суперечок Австрії та Італії, про що сторони оголосили у 1992 р., і вступ Австрії до ЄС у 1995 р. мали істотний вплив на подальший розвиток автономії Південного Тіролю. Серйозні зміни відбулися також і в результаті конституційної реформи в Італії у 2001 р., у ході якої на основі принципу субсидіарності були перерозподілені компетенції між державою та її складовими частинами і зміцнені засади автономії.

Відтак, автономія Південного Тіролю базується на трьох основних документах: Паризькій угоді від 5 вересня 1946 р.; ст. 6 Конституції Італії 1947 р. у редакції 2001 р.; другому Статуті автономії 1972 р. (далі – Статут). Важливо, що набуло чинності положення Статті 6 Конституції Італії 1947 р., яке встановлює, що Республіка за допомогою відповідних норм охороняє мовні меншини. Принципово важливим стало те, що Паризька угода була не лише включена в Італійський мирний договір 1947 р., але й імплементована до нормативних документів і стала діючою та спрямовувалася на збереження етнічного характеру і культурно-економічного розвитку німецькомовних жителів. Угода гарантувала: початкову і середню освіту рідною мовою; рівнозначне використання німецької та італійської мов у пу-

блічних установах і офіційних документах, а також двомовність топоніміки; право на відновлення німецьких прізвищ в разі їх недавньої італізації; рівність прав представників етнічних груп при отриманні посад у публічних установах; запровадження автономної законодавчої і виконавчої регіональної влади, а також прийняття італійським урядом низки заходів щодо виправлення ситуації в регіоні.

Статут цього автономного регіону 1972 р. складається із 115 статей, об'єднаних у 12 розділів. Стаття 3 Статуту містить положення про те, що провінціям Трентіно і Південний Тіроль надаються особливі форми і умови автономії. Показово, що для зміни Статуту застосовується процедура, яка встановлена для конституційних законів. Зміна можлива за ініціативи Парламенту регіону (за пропозицією ландтагів Трентіно і Південного Тіролю) та з ініціативи Центрального уряду або Парламенту Республіки. У крайньому випадку пропозиція Центрального уряду або Парламенту Республіки повідомляється Центральним урядом Парламенту регіону і Ландтагу, які формують свою позицію протягом двох місяців. Важливою гарантією даного статусу є заборона на проведення загальнонаціонального референдуму з цього питання, яка міститься у Статуті.

Південний Тіроль отримав права «розширеної автономії», за якого німецькомовне і латинське населення має право на участь у законодавстві та управлінні своїм краєм. У зв'язку з цим підтверджується, що, по-перше, гарантується рівність прав громадян, незалежно від належності до мовної групи, а також збереження культурних і мовних відмінностей окремих етнічних груп. По-друге, захист місцевих мовних меншин ставав частиною національних інтересів Італії. Як зазначає фахівець-дослідник В.Я. Швейцер, «за таких умов уряд Італії визнав не тільки правомірність усіх раніше укладених угод по Південному Тіролю, а й право Австрії на подальший контроль ситуації в цій адміністративній одиниці Італії».

З'ясовуючи особливості автономії Південного Тіролю, слід зазначити, що провінція наділена законодавчими і виконавчими повноваженнями, формує власні провінційні органи, бере участь у справах регіону країни, євро регіону та представлена у різних органах країни і Європейського Союзу, має свій прапор та герб, які затверджені Декретом Президента Республіки відповідно 21 березня 1983 р. та 22 листопада 1996 р.

Повноваження автономії Південного Тіролю поділяються на три рівні за відповідними групами: первинні (виняткові), вторинні й третинні. У ході конституційної реформи 2001 р. частина вторинних повноважень перейшла у категорію первинних (виняткових). Стаття 8 Статуту містить перелік з 29 пунктів, якими визначаються виняткові законодавчі повноваження автономної провінції: утворення регіональних відомств й затвердження їх штатів; питання найменування населених пунктів з обов'язковим використанням двох мов; охорона і захист історичних цінностей, що містяться у творах мистецтва і фольклору; підтримка місцевих звичаїв та установ (бібліотеки, інститути, музеї провінції); територіальне планування і плани будівництва; захист ландшафтів та ін. Виняткова законодавча компетенція має три обмеження: дотримання Конституції країни, зобов'язань перед ЄС та інших міжнародних зобов'язань.

Вторинні повноваження в законодавчій сфері (стаття 9 Статуту) включають одинадцять положень, в яких Південний Тіроль може здійснювати законодавчу діяльність згідно з принципами, викладеними у законах держави. До цієї сфери відносяться питання: місцевої поліції у містах та сільській місцевості; освіти у початкових і середніх навчальних закладах; завдання у сфері праці; використання публічних водойм; гігієна і охорона здоров'я та ін.

Третій рівень повноважень автономної провінції у галузі законодавства полягає у виданні власних законів як доповнення до законів держави, що й було продемонстровано у ході конституційної реформи 2001 р. У сфері управління статус виконавчої вла-

ди автономії було змінено у напрямі дотримання співвіднесеності сфер законодавства і управління, побудованих на засадах субсидіарності.

У Південному Тіролі є свій провінційний парламент (ландтаг) у складі 35 депутатів і уряд у складі Голови (Ландесгауптмана), двох заступників і членів. Мешканці Південного Тіролю обирають своїх представників у регіональні органи влади, у Парламент Італії та у Європарламент. Південно-тірольська народна партія (ПНП) – представляє інтереси німецько- та ладіномовного населення провінції. На парламентських виборах 2018 р. вона виступала у коаліції з Демократичною партією, на європейських виборах 2019 р. – в коаліції з партією «Вперед, Італія». ПНП традиційно представлена в італійському та Європейському парламенті.

У Південному Тіролі існує ціла система заходів і правових механізмів, що забезпечують права меншин. Офіційне з'ясування співвідношення чисельності населення, що належить до різних мовних груп, відбувається кожні 10 років під час офіційного перепису населення. При переписі громадяни зобов'язані вказувати свою мовну приналежність, оскільки це важлива передумова для побудови всієї системи управління у Південному Тіролі. У суспільному житті з 1972 р. у регіоні в якості офіційної мови в рівній мірі використовується італійська і німецька, до будь-яких органів і установ можна звертатися на цих мовах. Відповідні органи та установи дають відповідь вже на тій мові, на якій до них звернулися. Справи формують за вірогідністю рідною мовою громадян, яких вони стосуються. Передбачена можливість оскарження адміністративних розпоряджень та управлінських заходів, а також актів та рішень публічних органів, установ і підприємств, якщо на думку громадянина, справа порушує принцип мовного паритету. Для прийняття на публічну службу потрібні знання італійської та німецької мов, підтверджене рішенням спеціальної екзаменаційної комісії або іншим встановленим законом способом. У місцевостях компактного проживання ладінської меншини ця мова ви-

користовується в усному й письмовому спілкуванні з публічними установами, з місцевими об'єднаннями і шкільними закладами, а також з установами провінції, що реалізують свої повноваження виключно або в основному в інтересах ладинського населення, і з підприємствами, які діють виключно в ладинських місцевостях. Закони та інші акти регіону Трентіно – Південний Тіроль і автономної провінції Південний Тіроль-Боцен публікуються в офіційному виданні італійською та німецькою мовами. При цьому, регіон і провінція повинні дбати про те, щоб приписи, які представляють інтерес для ладинської меншини, були опубліковані також ладинською мовою.

Проблема назв населених пунктів у Південному Тіролі періодично викликає бурхливі дискусії політичних партій. Певна організаційно-бюрократична складність вирішення цих питань полягає в тому, що стаття 101 Статуту для не італійських назв вимагає законодавчого встановлення наявності назви населеного пункту, використовуваного меншинами, і затвердження його в якості офіційного найменування.

Використання мов у сфері освіти розглядається як важлива умова збереження й розвитку мов меншин. У Південному Тіролі в школах діють загальні принципи італійського навчання у всіх трьох незалежних шкільних системах (німецькій, італійській та ладинській). При цьому, застосовується принцип паритетної шкільної системи, коли з другого класу вводяться заняття на інших мовах: в німецькомовних школах – на італійській, в італомовних – на німецькій. У місцях компактного проживання ладинської меншини ладинська мова використовується у дитячих садках і початковій школі, а також на паритетній основі в інших шкільних установах.

В органах влади провінції діє принцип ротації. Так, президія ландтагу складається з Голови, двох його заступників і трьох секретарів. На першу половину терміну повноважень ландтагу Головою обирається представник німецької меншини, два його заступники

належать до інших меншин, на наступну частину терміну Головою обирається представник італомовної групи. У нинішньому складі парламенту Південного Тіролю, обраного на 2018–2023 рр., із 35 депутатів 25 – німецькомовні, 8 – італомовні, а для 2-х рідною є ладинська мова.

Етнічний принцип враховується й при розподілі фінансів. В окремих випадках, коли зачіпаються інтереси етнічних груп, головування в південно-тірольському ландтазі проводиться за мовними групами.

Практика, реалізованої у Південному Тіролі моделі автономії, має високий рівень надійності та дозволяє попереджати і вирішувати конфлікти з національними меншинами, а сама провінція вважається, поряд з Аландськими островами у Швеції, однією з найменш напружених територіальних одиниць в Європі. Разом з тим, слід наголосити, що ступінь її надійності не є абсолютною навіть для самого Південного Тіролю. Саме тому періодично в провінції висуваються пропозиції відносно різного роду додаткових гарантій автономії, наприклад, у вигляді подвійного громадянства Італії та Австрії. Такі підходи мали актуалізацію під час останніх виборчих кампаній у цих сусідніх країнах у 2018 і 2019 рр.

Проте і в тому вигляді, в якому автономія існує у цьому автономному краї нині, вона є результатом вдалого поєднання широкої низки чинників, які стали вирішальними для забезпечення її ефективності у вирішенні питань захисту прав національних меншин. По-перше, сучасні успіхи – це результат багаторічних переговорів на трьох рівнях: міждержавному рівні – між Італією та Австрією; національному – між Південним Тіролем і італійським урядом; на внутрішньопровінційному – між трьома різними мовними групами. Причому, кожен із трьох рівнів мав свій важливий внесок.

По-друге, права меншин захищені міжнародним договором, який передбачає розвиток автономії та гарантію прав національних меншин.

По-третє, має значення захисна роль Австрії по відношенню до Південного Тіролю. Відтак, дві сусідні держави несуть відповідальність за злагоджене співжиття різних національних груп населення відповідного єврорегіону.

По-четверте, співпраця німців й ладинів, «меншини в меншині», дозволила останнім добитися для себе більш реальних гарантій прав, ніж іншим носіям цієї мови в Європі.

По-п'яте, тривале домінування в політичному житті провінції Південно-тірольської народної партії (ПНП) – партії німецького і ладинського населення – допомагає послідовно відстоювати і захищати права меншин.

По-шосте, на шляху розв'язання затяжного конфлікту у міжетнічних та міжлінгвістичних вимірах має значення політика «малих кроків» – досягнення зрушень не відразу, а повільно, рухаючись десятиліттями у бажаному напрямі.

По-сьоме, своє позитивне значення відігравали і відіграють саме невеликі розміри автономії та компактне проживання німецької і ладинської меншин в італомовному оточенні.

Таким чином, з'ясування всього кола складових сходження автономії Південного Тіролю та проведений аналіз дають підстави стверджувати наступне. Становлення успішно діючої системи розв'язання міжетнічних конфліктів у даному регіоні пройшло протяжний історичний шлях упродовж майже усього XX ст. У міжвоєнні роки німецькомовне населення Південного Тіролю зазнавало дискримінації та широких репресивних заходів фашистського режиму, що мали на меті насильницьку італізацію усіх мешканців краю.

Досить показово, що відстоювання та реалізація прав німецькомовних меншин у північних землях Італії стали успішними завдяки виведенню цієї проблеми на міжнародний рівень та практиці залучення зацікавленою сусідньою Австрією інститутів ООН і європейської дипломатії. Саме поєднання зусиль Австрії з міжнародними акторами уможливили зближення підходів Риму і

Відня на шляху цивілізованого унормування співжиття німецькомовного населення в італомовному оточенні.

Запровадженню сучасного статусу «розширеної автономії» Південного Тіролю передували територіально-адміністративні зміни в Італії, що сформували автономну провінцію, в якій не «губилися» німецька і ладинська меншини, а також залучення регіону до процесів європейської інтеграції. Все це разом уможливило успішне розв'язання міжетнічного конфлікту, який перманентно актуалізовувався на цих теренах. Тим самим Південний Тіроль може слугувати відповідною моделлю успішної автономії, яка захищає права меншин та має бути орієнтиром для наслідування.

Проте, концептуалізуючи таке положення, слід зазначити, що цілісна південно-тірольська модель не може бути беззастережно рекомендованою міжнародному співтовариству в якості зразка забезпечення мирного співіснування національних меншин в інших регіонах. Адже сукупність вказаних вище особливих чинників, що сприяли розвитку автономії Південного Тіролю, робить проблематичним використання всього досвіду в якості цілісної моделі. Малоймовірно, що складний і унікальний характер механізму даної системи «розширеної автономії» може бути відновлений за інших умов та у повному вигляді.

Більш зваженим і реалістичним видається висновок щодо можливого використання іншими державами системи заходів різного рівня стосовно врегулювання міжетнічних конфліктів у прикордонні сусідніх країн та певних елементів даного досвіду розв'язання міжнаціональних протиріч. До числа останніх слід віднести конкретні складові досягнень даної автономії, зокрема, ротації та паритет, залученість до переговорних процесів всього спектру внутрішніх акторів та міжнародної дипломатії.

2.4. Греція та Туреччина: актуальні можливості зниження конфронтаційного потенціалу

Сучасний етап у розвитку міжнародних відносин характеризується нестабільністю безпекового середовища. Зростає небезпека виникнення різних за масштабами та інтенсивністю збройних конфліктів, актуальними є проблеми поширення тероризму, нелегальної міграції, розповсюдження зброї масового ураження. У 2020 р. суттєво загострився давній конфлікт між Грецією і Туреччиною, в основі якого лежать територіальні суперечності, боротьба за доступ до енергетичних ресурсів на спірних ділянках морського шельфу та невирішеність кіпрської проблеми. Влітку 2020 р. року обидві країни перебували за крок до військового зіткнення. Найгіршого сценарію розвитку подій вдалося уникнути, але конфліктний потенціал греко-турецьких відносин залишається досить високим.

Проблеми греко-турецьких відносин перебувають у полі зору як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Досліджуються питання історії і сьогодення, складаються прогнози на майбутнє і пропонуються варіанти вирішення існуючих проблем.

Очевидно, що військовий конфлікт між Грецією та Туреччиною вкрай негативно вплине на стан трансатлантичної та європейської безпеки, знизить авторитет НАТО та ЄС, погіршить перспективи європейської та євроатлантичної інтеграції України. Зважаючи на вищезазначене, аналіз історії і сучасного етапу розвитку греко-турецьких відносин та з'ясування перспектив їх еволюції у майбутньому є вкрай актуальним.

Відносини Греції та Туреччини вже більше ніж шістьсот років перебувають у конфліктному стані, певною мірою уособлюючи Схід і Захід у конкурентній боротьбі за вплив на Балканах, Близькому Сході та у Середземномор'ї. Протягом XIV – першої половини XV ст. протистояння мусульманської Османської та християнської Візантійської імперій суттєво загострилось. До складу

останньої тоді входила переважна більшість грецьких земель. Османська Туреччина поступово нарощувала свій військово-політичний потенціал, завдяки чому повільно, але неухильно просувалася у західному напрямку. Послідовно протидіючи османській експансії, Візантія з перемінним успіхом шукала підтримки у європейських країн.

За часів правління султана Мурада II (1421–1451 рр.) турецький натиск на Візантію посилювався. У 1430 р. османи розпочали проникнення на власне грецькі землі, оволодівши Салоніками. Через 18 років Османська імперія підкорила Епір. На початку квітня 1453 р. турецька армія султана Мехмеда II взяла Константинополь в облогу, а 29 травня того ж року здобула його після короткого, але запеклого штурму. Після розгрому Візантії Османська імперія перетворилась на одну з наймогутніших держав середньовічного світу, а захоплений Константинополь став її столицею. Невдовзі османи активізували своє проникнення на європейський континент, вдавшись до анексії решти грецьких земель.

Османське поневолення тривало майже чотири століття та супроводжувалось фізичним знищенням, експлуатацією та утисками грецької інтелігенції, феодальної верхівки і простого народу, насильницькою асиміляцією, обезземеленням грецьких селян та масовим переселенням на їх землі мусульманського населення, періодичними повстаннями греків проти турецького гноблення, які жорстоко придушувались. Політичне та економічне гноблення греків Османською імперією було достатньо важким, що й призвело до того, що греки традиційно надзвичайно негативно ставилися до турків, які, зі свого боку, із відразою та презирством відносилися до підкорених християнських народів. Також у відносинах між обома народами завжди важливу роль відігравав релігійний фактор. Релігійна ворожнеча була живильним середовищем для розпалювання ненависті, особливо у періоди загострення стосунків і воєн між двома країнами. Все це наклало глибокий негативний відбиток на всі наступні греко-турецькі відносини.

Після проголошення незалежності Греції у лютому 1830 р. конфронтаційне ставлення одного народу до іншого не зменшилося. Адже провідною ідеєю новопосталої держави став панеллінізм – прагнення до об'єднання усіх грецьких земель у межах однієї національної держави, яка завжди мала у Греції масову підтримку. Протягом ХІХ ст. грецький народ вів важку боротьбу за звільнення тих земель, які залишалися під турецьким контролем.

У результаті Балканських воєн 1912–1913 рр. Греція частково реалізувала власну зовнішньополітичну стратегію, спрямовану на приєднання земель із грецьким населенням. Відповідно до Бухарестського договору, який був підписаний 10 серпня 1913 р., Греція збільшила свою територію фактично вдвічі після включення до свого складу великої частини Південної Македонії. Населення Греції зросло з 2 млн. 800 тис. до 4 млн. 800 тис. осіб.

Після завершення Першої світової війни Греція вступила у збройний конфлікт із Туреччиною, який закінчився для неї втраченою частиною територій та масовим обміном населенням між двома країнами у рамках підписаного 24 липня 1923 р. Лозаннського мирного договору. Після цього керівництво обох країн спромоглося визнати існуючі кордони та встановити добросусідські відносини, які проіснували до кінця 1950-х рр.

Проте, події, які відбулися після Першої та Другої світових воєн, заклали додатковий конфліктний потенціал, що разом із історичними та цивілізаційними суперечностями між Грецією та Туреччиною призводить до періодичного загострення відносин між ними. Так, за умовами Лозаннського мирного договору колишня Османська імперія відмовлялася від усіх своїх європейських територій за винятком Східної Фракії. Анкара також змушена була зректися від усіх прав на острів Кіпр. Що ж до островів Егейського моря, то вони були розділені між Грецією та Італією. Остання отримала острови Додеканесу, розташовані поряд із південним узбережжям Анатолійського півострова. Найбільші острови Егейського моря – Самофракі, Лемнос, Лесбос і Хіос разом із мен-

шими острівцями відійшли до складу Греції. Фактично, зазначена мирна угода, за якою було здійснено розподіл володінь переможеної Османської імперії, й заклала перший камінь у територіальні суперечки двох країн. Наступним кроком, що доповнив взаємні проблеми, стало підписання 1947 р. у Парижі мирного договору між Італійською Республікою і Союзниками у Другій світовій війні, за яким усі острови Егейського моря перейшли під суверенітет Греції, не зважаючи на протести Туреччини.

Після вступу Греції та Туреччини до Північноатлантичного альянсу у 1952 р. та прийняття «доктрини Трумена» про фінансову і військову допомогу цим країнам здавалося, що радянська загроза змусить їх утримуватися від взаємних радикальних заходів. У цілому, загальний напрям зовнішньої політики вказаних країн на співпрацю з НАТО зберігався та, ймовірно, якраз саме членство в Альянсі й уберегло греко-турецькі відносини від найгіршого сценарію.

Але і донині їхні стосунки продовжуються залишатися складними і нестабільними. Навіть ставши союзниками по НАТО, Греція і Туреччина неодноразово знаходилися на порозі війни – під час кіпрського конфлікту 1974 р., у березні 1987 р. та січні 1996 р. – внаслідок багаторічних розбіжностей з питань делімітації басейну Егейського моря. Чергове загострення відносин відбулося у 2020 р. і також ледве не переросло у військовий конфлікт.

У перші роки членства в Альянсі як керівні органи НАТО, так і правлячі кола Туреччини й Греції намагалися замовчувати існуючі протиріччя між двома країнами та всіляко їх згладжувати. Більше того, мало місце навіть намагання розвивати взаємне співробітництво.

Проте, починаючи з весни 1955 р., греко-турецькі відносини серйозно погіршуються. Причиною загострення стала кіпрська проблема, яку не вдалося вирішити і до сьогоднішнього дня. Під час обговорення кіпрського питання у структурах НАТО в 1957–1958 рр. була вироблена компромісна основа для угоди трьох за-

цікавлених держав: Велика Британія погодилася на надання Кіпру незалежності; Греція відмовилася від претензій на острів; Туреччина – від вимог його розділення на дві частини.

Ці положення були покладені в основу Цюрихсько-Лондонських угод 1959 р. між Великою Британією, Грецією та Туреччиною, а також між представниками грецької і турецької громад Кіпру. Проголошення незалежності Кіпру 16 серпня 1960 р. супроводжувалося низкою умов, які істотно обмежували свободу і незалежність нової країни. Зокрема, Велика Британія, Греція та Туреччина були названі «гарантами незалежності, територіальної цілісності і безпеки країни», що дозволило Греції й Туреччині розмістити на острові свої військові контингенти, а британцям зберегти дві великі військові бази на півдні Кіпру загальною площею 99 квадратних миль.

Зазначені угоди заклали ще одне постійно тліюче вогнище нестабільності у Східному Середземномор'ї, яке не врегульоване і до теперішнього часу. Уже у грудні 1963 р. на острові була спровокована гостра політична криза, у результаті якої представники турецької громади припинили брати участь у роботі всіх державних інститутів країни. Така ситуація зберігається і до сьогоднішнього дня, а з кінця 1967 р. на острові почала діяти окрема «адміністрація турецької громади».

У 1970-х рр. кіпрська проблема знову загострилась. Серед обох громад острова велася пропаганда, спрямована на зміну його статусу як єдиної і незалежної держави. До середини 1973 р. на Кіпрі склалася ситуація, коли «адміністрація турецької громади» де-факто стала державою у державі.

15 липня 1974 р. грецькі офіцери, що перебували на службі у національній гвардії Кіпру, спільно з військовослужбовцями розквартированого на острові грецького контингенту за мовчазної згоди Афін почали військовий заколот з метою повалення законного уряду Кіпру. 18 липня начальник генерального штабу збройних сил Туреччини віддав наказ про проведення військової опера-

ції «Аттіла» за участі 11-го армійського корпусу турецької армії. У результаті Туреччина окупувала близько 37% відсотків кіпрської території у північній і північно-східній частині острова.

Новий етап у розвитку двосторонніх відносин розпочався після саміту Європейського Союзу у Гельсінкі 1999 р., коли грецький уряд підтримав прагнення Турецької Республіки інтегруватися до ЄС. На думку греків, перспектива інтеграції мала посприяти «європеїзації» Туреччини, стабілізувати двосторонні відносини та прискорити вирішення кіпрської проблеми. При цьому, умовою для визнання Туреччини кандидатом на вступ до ЄС з боку Греції стало надання гарантій повноправного членства в Європейському Союзі для Республіки Кіпр ще до остаточного врегулювання кіпрської проблеми. Учасники Гельсінського саміту погодилися з таким підходом, що сприяло вступу Кіпру до ЄС у 2004 р.

Гельсінський саміт поклав початок стабілізації греко-турецьких відносин. Для їх поліпшення та прискорення процесу вступу Туреччини до ЄС незабаром після саміту за пропозицією грецького уряду країни заснували спеціальний спільний комітет. Перше засідання комітету за участю представників міністерств закордонних справ обох держав відбулося 28 лютого 2000 р. в Анкарі. Його результатом стало проведення у 2000–2001 рр. ряду семінарів з питань безпеки, митного, фінансового та судового співробітництва, кооперації у сільськогосподарській сфері тощо.

На початку ХХІ ст. дві країни продемонстрували обопільне прагнення до врегулювання суперечностей, розширення та поглиблення відносин на основі норм міжнародного права. Афіни прагнули вирішити кіпрську проблему на прийнятних для себе умовах, виходячи із принципів мирного врегулювання конфліктів. Анкара, в умовах економічної кризи, гостро потребувала притоку прямих іноземних інвестицій. Тому розвиток тісних економічних зв'язків з країнами ЄС, у тому числі й з Грецією, був для Туреччини надзвичайно важливим. Крім цього, Турецька Республіка проголосила нову зовнішньополітичну концепцію «Нуль проблем

із сусідами», яка передбачала готовність Анкари до конструктивного діалогу з Грецією.

На початку 2000-х рр. країни активізували діалог і впритул наблизились до вирішення кіпрської проблеми на основі плану Генерального секретаря ООН Кофі Аннана. План передбачав зменшення турецької території і репатріацію грецьких біженців, створення розділеної на грецьку і турецьку автономії Об'єднаної Кіпрської Республіки з коаліційним урядом із представників грецької та турецької спільнот, які мали обиратися пропорційно займаним автономіями територіям. Проте, у результаті проведеного на острові референдуму 24 квітня 2004 р., 75,83% греків-кіпріотів висловилися проти запропонованого плану, при тому що 64,9% турок-кіпріотів підтримали об'єднання.

В якості основної причини неприйняття греками-кіпріотами «плану Аннана» їх лідер Тассос Пападопулос назвав відсутність у ньому пункту про обов'язкове виведення з острова турецьких військових.

У кінці першого десятиріччя XXI ст. політичні відносини між Грецією та Туреччиною погіршились. Програма «Нуль проблем з сусідами» втрачала актуальність і турецький уряд розпочав пошук нової зовнішньополітичної концепції, яка поступово переорієнтовувала пріоритети країни на східний вектор, а її позиції по ряду зовнішньополітичних питань (курдська проблема, іранська ядерна програма, сирійська криза та ін.) стали суперечити підходам США та Заходу у цілому. Як результат, вирішення кіпрського питання було знову відкладене.

Пожвавлення політичного діалогу у 2009–2014 рр. призвело до розширення і поглиблення економічного співробітництва. Двосторонній товарообіг збільшився більш ніж удвічі. Ключовими галузями співпраці були енергетика, інформаційні технології, медичне обладнання, будівництво (спільні проекти грецьких та турецьких компаній у третіх країнах, зокрема у Центральній Азії), сфера послуг (головним чином фінансовий сектор) та туризм

(створення спільних туристичних пакетів, спрощення у 2012 р. процедури отримання віз турецькими громадянами для відвідування грецьких островів біля берегів Туреччини тощо). У 2011 р. сукупний експорт із Греції до Туреччини досяг 1,8 млрд євро, а турецький експорт до Греції – 1,2 млрд євро.

У грудні 2017 р. в історії греко-турецьких відносин відбулася знакова подія – перший за останні 65 років візит президента Турецької Республіки в Грецію. Однак, позитивних результатів візит турецького президента не приніс. Більш того, Р.Т. Ердоган заявив про необхідність перегляду Лозаннського договору від 1923 р., аргументувавши свою позицію тим, що договір містить не вирішені питання і вимагає оновлення. Такий підхід викликав рішуче заперечення з боку грецької сторони. Також негативно на розвиток двосторонніх відносин вплинули відмова Греції видати Анкарі турецьких військових, звинувачених у спробі військового перевороту, та черговий провал переговорів із врегулювання кіпрської проблеми у 2017 р.

Загалом, варто відзначити, що саме кіпрська проблема є однією із найголовніших причин, які стоять на заваді нормалізації відносин між Грецією та Туреччиною. Позиції грецького та турецького урядів по кіпрському питанню носять взаємовиключний характер, розбіжності є принциповими, що у середньостроковій перспективі виключає можливість знаходження компромісу. Сторони не можуть досягти консенсусу з цілої низки проблем майбутнього формування єдиної кіпрської державності. Основні розбіжності стосуються питань загальнодержавного устрою Кіпру, гарантій безпеки, проблем розподілу і повернення власності, військової присутності Туреччини на території острова.

Суттєвою причиною, яка стримує розвиток відносин, є проблематика історичної пам'яті, яка формує націоналістичний погляд на історичні факти, що впливають на сприйняття одного народу іншим. Для обох держав характерним є феномен демонізації іншої сторони. У суспільній свідомості греків Туреччина уявля-

ється як вічний агресор, турецька сторона також сприймає Грецію як агресора, чиї дії у 1920-х рр. ледве не призвели до втрати державності. При цьому, і Туреччина, і Греція відчують зверхність і зарозумілість у взаємовідносинах. Грецький націоналізм апелює до багатой культурної спадщини Стародавньої Греції та Візантії, а турецький – до пам'яті про колишню велич Османської імперії, що формує відчуття власної переваги і виправдовує агресивну політику до сусідів.

Цивілізаційні та історичні суперечності загострилися після рішення Р.Т. Ердогана у 2020 р. змінити статус собору Святої Софії (Айя-Софія) з музею на мечеть, що спровокувало різку негативну реакцію на таке рішення у християнських релігійних колах, у першу чергу – у Греції.

Періодично, і Греція, і Туреччина звинувачують одна одну у порушенні прав національних меншин. Туреччина акцентує увагу на проблемі турецької етнічної меншини у грецькій Західній Фракії, звинувачуючи Афіни у переслідуванні і обмеженні у правах етнічних турок у цьому регіоні. Зі свого боку, Греція заперечує наявність дискримінації турецької меншини, але при цьому звинувачує турецьку владу в утисках прав грецької громади у Стамбулі. На підтвердження своєї позиції грецька сторона зазначає, що чисельність турецької діаспори в Західній Фракії залишається практично незмінною. Водночас, грецька громада Стамбула протягом ХХ ст. різко скоротилася із приблизно 120 тис. осіб у 1923 р. до 3.5 тис. осіб у 1999 р.

Ще однією причиною конфліктності у греко-турецьких відносинах є періодичне загострення так званої «егейської кризи». Афіни й Анкара тривалий час не можуть досягти компромісу по розмежуванню континентальному шельфу в Егейському морі та врегулюванню питання контролю повітряного простору у цьому регіоні.

Ще у 1995 р. Греція підписала Конвенцію ООН з морського права, яка дозволяє країнам претендувати на власний континентальний шельф, який відмірюється 12 милями від узбережжя. Тож

Греція претендує на те, що всі острови в Егейському морі мають свої 12-мильні зони, які й складають її територіальні води. Туреччина виступає категорично проти цього. Вона не приєдналася до Конвенції ООН з морського права, натомість пропонує розділити морський простір Егейського моря навпіл, що відповідно викликає заперечення в Афін.

Загалом «егейська криза» на різних її етапах включала такі спірні питання: ширина територіальних вод Греції; розмежування континентального шельфу; умови й можливості формування та використання виключних економічних зон; правила використання повітряного простору в Егейському морі; демілітаризація окремих грецьких островів; питання суверенітету над деякими малими островами та скелями у прикордонних районах.

Греція намагається розглядати всю акваторію Егейського моря як «внутрішнє грецьке море». Виходячи з цього, вона претендує на монопольне право експлуатувати його природні ресурси, у тому числі організовувати розвідку і видобуток нафти і газу не тільки у межах грецьких територіальних вод та континентального шельфу, але й у міжнародних водах. Туреччина ж вважає Егейське море «спільним греко-турецьким басейном» і пред'являє такі ж права на його природні ресурси, як і Греція. Навколо питання про права на видобуток нафти і газу розгорнулася запекла інформаційно-пропагандистська кампанія. Суперечку між двома країнами, за взаємною згодою сторін, було вирішено передати на розгляд Міжнародного суду в Гаазі.

Ще одним каменем спотикання між Грецією та Туреччиною є боротьба за доступ до енергетичних ресурсів у Східному Середземномор'ї, яка загострилась після відкриття у регіоні великих покладів нафти і газу у 2010-х рр. і триває донині. В основі цієї проблеми знаходиться давня суперечка щодо морських кордонів та островів Східного Середземномор'я та Егейського моря.

Традиційно, боротьба за доступ до енергетичних ресурсів носить непримиренний характер. Прагнучи закріпити свої права

на багаті газом родовища Східного Середземномор'я, Туреччина підписала угоду про розмежування морських кордонів з урядом національної злагоди Лівії. У відповідь, Греція уклала угоду про демаркацію морських територій з Єгиптом. Проблема у тому, що ці два договори суперечать один одному, оскільки їх дія значною мірою поширюється на одну й ту ж саму територію. Проте, як Афіни, так і Анкара визнають легітимними лише свої договори.

В умовах, коли жодна зі сторін не бажає поступатися у суперечці за природні ресурси на привабливих ділянках Східного Середземномор'я, влітку 2020 р. дві країни знову опинилися за крок від військового зіткнення. Утім, протистояння біля острова Кастелорізо, який знаходиться на відстані 580 км від материкової Греції і всього лише за 2 км від Туреччини, вдалося певною мірою залагодити, у першу чергу, внаслідок миротворчих зусиль Північноатлантичного альянсу, під егідою якого Греція та Туреччина все ж таки погодилися вступити у технічні переговори і тим самим спромоглися знизити напругу у взаємовідносинах.

Особливістю загострення відносин між Грецією та Туреччиною протягом 2020 р. став факт широкого залучення до конфлікту інших країн. Зокрема, на тлі погіршення взаємин Туреччини з ЄС та США, останніми роками суттєво поліпшилися греко-американські відносини, внаслідок чого під час останньої ескалації суперечностей США загалом підтримали грецьку позицію.

У тій чи тій мірі підтримку Греції висловлюють Італія, Об'єднані Арабські Емірати, Єгипет, Ізраїль. Однозначно на боці Греції у конфлікті виступила Франція, яка підтримала альтернативний варіант розмежування морських зон у Середземному морі, покладений в основу угоди Греції з Єгиптом, ратифікованої 27 серпня 2020 р. грецьким парламентом. Президент Франції Е. Макрон не лише відкрито засудив дії Туреччини у Середземномор'ї, а й відправив до регіону французькі фрегати і літаки, підтримавши Грецію.

Що стосується позиції ЄС, то загалом він надає дипломатичну підтримку Греції та Кіпру. При цьому, в арсеналі Брюсселя зали-

шається можливість введення антитурецьких санкцій, які можуть серйозно вплинути на Туреччину, враховуючи, що Європейський Союз є головним торговельним партнером Анкари: на нього припадає 42,4% експорту і 32,3% імпорту Туреччини. У такій ситуації торговельні санкції можуть виявитися для Туреччини дуже болючими, враховуючи стагнацію турецької економіки та її значні втрати від пандемії коронавірусу.

Загалом, баланс сил у Східному Середземномор'ї складається на користь Греції, а це своєю чергою знижує ймовірність відкритого військового конфлікту за газові родовища у цьому регіоні. Туреччина знаходиться у певній ізоляції, і єдина домовленість, на яку може розраховувати Анкара, укладена із нестабільним та маловпливовим урядом національної злагоди Лівії. На стороні Греції сформувалася ціла коаліція держав, причому Греція і Франція вже проводили спільні військові навчання.

Окрім територіальних суперечок та історичних травм, які накладають відбиток на греко-турецькі стосунки, в обох країнах існують також причини внутрішньополітичного характеру, що ускладнюють примирення. Греція, яка ще повністю не оговталася від наслідків боргової та фінансово-економічної кризи, що розпочалася у 2008 р., досягла серйозного компромісу із Північною Македонією у 2018 р. щодо назви останньої. Вирішення суперечки із Північною Македонією було неоднозначно сприйнято грецьким суспільством. У таких умовах грецька влада зацікавлена у тому, щоб, з одного боку, продемонструвати свою рішучість у захисті національних інтересів, а з іншого, – довести громадянам, що головна загроза Греції надходить не від Північної Македонії, а від іншого, куди більш могутнього і непередбачуваного суперника.

Що стосується Турецької Республіки, то аналіз її сучасної зовнішньополітичної діяльності дозволяє прослідкувати еволюцію від здійснення політики атлантизму 1990–2009-х рр. та реалізації концепцій «Нульових проблем з сусідами» і «Стратегічної глибини» 2009–2016 рр., спрямованих на інтенсифікацію співпраці з усі-

ма сусідами, до консолідації одноосібної влади у руках Р.Т. Ердогана, посилення авторитарних тенденцій, поширення впливу на країни регіону та жорсткого й безкомпромісного відстоювання власних національних інтересів. Окрім цього, Туреччина останніми роками суттєво зміцнила свій економічний, енергетичний, транзитний та воєнно-політичний потенціал. Її зовнішня та внутрішня політика зосереджена на досягненні статусу надрегіональної держави, яка б могла впливати на глобальні процеси.

Сучасний політичний курс Туреччини демонструє трансформацію поглядів президента Р.Т. Ердогана та правлячої Партії справедливості і розвитку (ПСР), які все більше набувають антизахідних рис та спрямованості на Схід. Анкара відхиляється від прозахідного курсу, демонструючи незалежність як США, так і Європейському Союзу, з якими підтримуються мінімальні контакти.

Таким чином, міждержавні відносини Греції та Туреччини вже тривалий час коливаються від повної взаємоізоляції і ворожості до періодичних спроб налагодження дружнього діалогу та співпраці. Претендуючи на роль геополітичних і духовних центрів Середземноморського регіону, ці дві країни на сьогоднішній день виявилися історично не здатними подолати існуючі упередження у відношенні одна до одної. Тому періоди потепління у відносинах між ними чергуються з періодами напруженості та відкритої ворожечі. З одного боку, за останні два десятиліття вдалося створити інституційну базу для розвитку співпраці у таких сферах як економіка, туризм, інформаційні технології. Вперше після висадки турецьких військових на Кіпрі у 1974 р. між урядами двох держав був налагоджений певний комунікативний механізм. З іншого боку, зберігається ряд невирішених проблем, що стримують розширення двостороннього діалогу та періодично призводять до загострення відносин. Основні з них – це врегулювання кіпрської проблеми та претензії Туреччини на частину грецького континентального шельфу. Врегулювання цих питань сприятиме не лише

розвитку двосторонніх відносин, а й поліпшить безпекову ситуацію в регіоні Егейського моря та Східного Середземномор'я.

Аналіз сучасного етапу у розвитку греко-турецьких відносин дозволяє зробити висновок про їх нестабільність та високий рівень конфліктного потенціалу, що посилюється непримиренною позицією сторін щодо ключових двосторонніх проблем, історичними упередженнями та внутрішньополітичними чинниками. Ймовірно, прикордонні інциденти будуть продовжуватися, посилиться гонка озброєнь між двома країнами. Разом з тим, існують сподівання, що політична воля обох країн, рішуча позиція НАТО, ЄС та США щодо пошуку взаємоприйняттого компромісу нівелюють загрозу військового зіткнення. Досвід динамічної співпраці між Грецією та Туреччиною у кінці XX – на початку XXI ст. свідчить, що нормалізація стосунків між цими країнами є цілком можливою.

Щодо шляхів зниження конфліктного потенціалу греко-турецьких відносин, то цьому сприятиме: відмова від войовничої й образливої риторики та погроз застосування сили; демілітаризація басейну Егейського моря; проведення на регулярній основі взаємних візитів військових делегацій обох країн; створення спільних військових підрозділів для виконання завдань під егідою НАТО та ЄС; нормалізація та розвиток взаємин Туреччини із Європейським Союзом; посилення торгівельно-економічних стосунків між Грецією та Туреччиною; знаходження можливостей щодо спільного видобутку і транспортування енергетичних ресурсів; співпраця у культурній та туристичній сферах; компромісний пошук шляхів кіпрського врегулювання; співпраця у протидії поширенню пандемії COVID-19.

2.5. Розвиток відносин Угорщини із сусідніми країнами у XX – на початку XXI ст.

Однією з особливостей відносин Угорщини із сусідніми країнами у XX – на початку XXI ст. є територіальні суперечки та періодичне напруження відносин з приводу прав угорської національної меншини, яка проживає на території сусідніх держав. Останніми десятиліттями захист інтересів угорців, що проживають поза межами етнічної батьківщини, перетворився на визначальний фактор двосторонніх взаємин Угорщини. Політизація етнічної політики, до якої ця країна все частіше вдається, має наслідком втручання у внутрішні справи сусідніх країн і загрожує як національній, так і регіональній безпеці та стабільності. Показовими у цьому контексті є відносини Угорщини зі Словаччиною та Україною.

Не дивлячись на чималу кількість монографій та статей вітчизняних і закордонних фахівців, присвячених цим двом векторам міжнародної політики Угорщини, а відповідно – і шляхам вирішення транскордонних суперечок, на даний час бракує ґрунтовного компаративного дослідження угорсько-словацьких та угорсько-українських відносин. Метою цього дослідження є заповнення існуючої наукової прогалини.

У науковому дискурсі відносини Угорщини зі Словаччиною розглядаються через призму відносин із Чехословаччиною (у XX ст.) і Словаччиною (кінець XX – початок XXI ст.). Можна виділити кілька проблем, які вивчаються найбільше: підписання Тріанонського договору та його наслідки для Угорщини (Г.С. Пайкерт, А.П. Сальков, А.О. Пеганов та ін.), міжвоєнний період з акцентом на приєднання до Угорщини Карпатської України і частини Словаччини (А.П. Сальков, О. П'яхану та ін.), статус угорської меншини у Словаччині у перші роки після закінчення Другої світової війни та обмін населенням прикордонних територій (О.П. Субот, А.П. Сальков, Б.Й. Желицки та ін.), двосторонні відносини

зі Словаччиною після розпаду соціалістичного табору (Я. Грошковський, М. Боцян, Дж. Хамбергер, Я. Міхалік, Дж. Марусяк, С. Нагай та ін.).

Угорсько-українські взаємини, які почали розвиватися після здобуття Україною незалежності, а також угорська національна меншина на Закарпатті постали у центр уваги досліджень С. Мітряєвої, Ю. Остапця, І. Скиби, А. Смирнова та багатьох інших фахівців. Окремо варто відзначити розвідку М. Держалюка, в якій аналізується активізація діяльності Угорщини у європейському регіоні на початку XXI ст. Вагомий доробок представляє і збірник наукових праць «Україна-Угорщина: спільне минуле та сьогодення» 2005 р. У ньому ґрунтовно досліджено історію формування двосторонніх відносин між країнами.

Визначальною подією XX ст., яка заклала передумови для формування територіальних суперечок Угорщини з сусідніми країнами, став Тріанонський мирний договір, який вона була змушена підписати з країнами Антанти як сторона, що програла Першу світову війну. Він зафіксував розпад Австро-Угорщини, відділення Угорщини від Австрії, а територій національних меншин, що знаходились під угорським володарюванням, – від Угорщини. Угорщина втратила Ф'юме та Королівство хорватів і словенців, Бачку між Дунаєм і Тисою, Західний Банат і більшу частину Трансільванії. Також вона змушена була погодитись на перехід до Чехословаччини своїх північних земель – Словаччини і Підкарпатської Русі (Закарпаття). У результаті країна зазнала значних територіальних втрат, адже її площа зменшилась більш ніж вдвічі – до 92 тис. км², а населення – до 8 млн чол.

З огляду на складні умови Тріанонського договору, ще у процесі попередніх переговорів Угорщина намагалась заручитись підтримкою Франції щодо їхньої зміни, однак невдало. Вільне трактування на Паризькій мирній конференції принципу самовизначення націй і вибіркове врахування етнічного фактору при встановленні кордонів привели до того, що третина угорців опи-

нилась поза межами країни, що фактично означало розчленування Угорщини. «Травма Тріанону» стала однією з причин прагнення країни переглянути у наступні десятиліття встановлені кордони.

Слушний момент настав після Мюнхенської конференції 1938 р., коли Будапешт зажадав від Праги негайно розпочати переговори щодо передачі їй районів з переважаючим мадьярським населенням. Вони відбулись 9–13 жовтня 1938 р. у Комарно, але закінчилися провалом. Наступним етапом вирішення проблеми став Перший Віденський арбітраж, який відбувся 2 листопада того ж року. Згідно з його рішенням, Королівство Угорщина отримало 11927 км², з яких 10390 км² – територія Словаччини, а 1537 км² – територія Підкарпатської Русі з містами Ужгород і Мукачеве. Частка угорського населення на словацьких територіях становила від 57% (за словацькою статистикою) до 84% (за даними угорської статистики). 18 лютого 1939 р. було підписано договір про обмін населення переданих територій і надання громадянства. На цьому тлі розгорнулось два неконтрольованих зустрічних міграційних потоки, але переважаючим був потік біженців і переселенців у Словаччину з арбітражної території, яка відійшла до Угорщини.

У середині березня 1939 р. Угорщина окупувала територію всієї Карпатської України. Унаслідок словацько-угорської війни 23-26 березня 1939 р. результатом Угорщина анексувала додатково 1,7 тис. км² словацької території із населенням 70 тис. осіб (з них: 38 тис. були русинами, а 27 тис. – словаками). Однак і ці територіальні придбання не відповідали планам Угорщини. За рішенням Другого Віденського арбітражу, що відбувся 20 серпня 1940 р., Румунія передала Королівству Угорщина північну Трансильванію, північну Кришану та Марамуреш.

Можна констатувати, що приєднання вказаних територій за допомогою військової сили, а також участь у Другій світовій війні були наслідком прагнення Угорщини переглянути кордони на свою користь і повернути втрачені за Тріанонським договором землі.

Перелом у Другій світовій війні змусив обидві держави Осі – як Угорщину, так і Словаччину, розпочати у 1943 р. пошук шляхів приєднання до антигітлерівської коаліції. Паралельно в обох країнах формувалось бачення щодо врегулювання питання словацько-угорського кордону і майбутнього угорської етнічної меншини у Словаччині, а словацької – в Угорщині.

Ідею виселення угорської етнічної меншини з території Чехословаччини розробляв емігрантський уряд на чолі з Едвардом Бенешем, що перебував у Лондоні. Це мотивувалось, у тому числі, репресіями Угорщини проти словаків і чехів у Південній Словаччині у 1939–1944 р., що посилили міжнаціональну ворожнечу. Е. Бенеш сподівався на підтримку великих держав у цьому питанні, однак після Потсдамської конференції міжнародна ситуація змінилась і питання односторонньої депортації було відкинute. Однією з причин цього був факт проживання на території Угорщини значної етнічної меншини словаків (близько 100000 осіб). Крім того, чеські та словацькі політики не мали одностайної думки щодо моральної сторони такого кроку і можливості виселення угорців за таким же сценарієм, як і німців. Тому було актуалізовано питання трансферу населення прикордонних територій.

Намагаючись реалізувати ідею обміну населенням, Е. Бенеш просував ідею «колективної провини» і навмисно пов'язав питання про виселення німців і угорців. Однією з проблем, що постала в ході переговорів, були нерівноцінні умови обміну. Так, чисельність угорців, що проживали у Словаччині та словаків, які мешкали в Угорщині, суттєво відрізнялись. Етнічна меншина угорців у Словаччині у п'ять разів перевищувала чисельність словаків, що знаходились в Угорщині. Вона нараховувала близько 500000 угорців, з яких 104819 чол. вважали своєю рідною мовою словацьку, а близько 17000 чол. визнавали себе словаками. Уряд Угорщини припускав, що для обміну можна буде зареєструвати не більше 75000 словаків, які мешкали на її території.

Ідеї Е. Бенеша щодо майбутнього угорської етнічної меншини загалом співпадали з поглядами чеських комуністів на чолі з Клементом Готвальдом. Сформований у березні 1945 р. новий чехословацький уряд – Національний фронт, до якого увійшли чехи та словаки, у своїй Кошицькій програмі, прийнятій наступного місяця, сформулював питання стосовно угорської етнічної меншини (глави VIII, XI та XV) у руслі вказаних вище ідей, загалом підтриманих Радянським Союзом. Було оголошено про конфіскацію угорської земельної власності та закриття угорських шкіл.

Першим кроком на шляху до реалізації плану щодо обміну населенням стало підписання 22 січня 1945 р. угорським урядом, прихильним до Радянського Союзу, перемир'я з СРСР, Англією та США. Так, кордони Угорщини з Австрією та Югославією відновлювалися у тому вигляді, в якому вони існували на 1 січня 1938 р. Кордон між СРСР та Угорщиною проходив межею колишньої Підкарпатської Русі, анексованої Радянським Союзом. Прохання угорців про вирівнювання лінії кордону у цій зоні було відхилено. Стосовно її кордону з Чехословаччиною, то ухвали Першого Віденського арбітражу були анульовані, унаслідок чого вся південна частина Словаччини перейшла до Чехословаччини. Крім того, Угорщина поступалася Чехословаччині селищами Горвальг'ярфан, Оросфар та Дунашун поблизу австрійського кордону.

Після тривалих перемовин, 27 лютого 1946 р. у Празі була підписана двостороння угода між Угорщиною і Чехословаччиною. Згідно до неї, обмін населенням мав відбутися у пропорції один чех/словак – один угорець. Уряд ЧСР сподівався, що кількість чехів і словаків, які подадуть заявки на переселення, становитиме близько 150 тис. осіб, внаслідок чого кількість угорців у країні зменшиться до 200 тис. осіб. Також існували певні очікування, що кількість мігрантів з Угорщини буде меншою ніж кількість осіб, які будуть переселені на її територію з Чехословаччини. У цьому ЧСР розраховувала на підтримку Радянського Союзу. Однак на Паризькій мирній конференції стало зрозуміло, що ці надії марні.

Наслідки перших кроків впровадження цієї угоди можна зрозуміти з тексту скарги, поданої Угорщиною на Паризький мирний конференції 14 серпня 1946 р. щодо положення етнічних угорців: «...угорці, які проживають у Словаччині, були позбавлені громадянства і навіть найелементарніших прав. У них конфісковано майно. Жоден угорець не може виконувати ні фізичну, ні інтелектуальну роботу. Він не може вимагати справедливості, не може стати членом профспілки, не може реалізовувати свої громадянські права. Використання угорської мови в офісах і навіть у церквах та в громадських місцях заборонено та підлягає покаранню. Жодна газета чи періодичне видання угорською мовою не може виходити...».

Згідно до Паризького мирного договору, укладеного 10 лютого 1947 р., Угорщина зазнала істотних територіальних втрат, адже були відновлені її кордони за Тріанонським договором. На додаток, Чехословаччина отримала ще 43 тис. км² території. Угорщина відмовилась від претензій на Закарпатську Україну, яку було включено до складу СРСР. Також Угорщина передала Румунії Трансильванію. Була відхилена пропозиція США про економічну допомогу республіці у вигляді скорочення суми репарацій із 300 до 200 млн дол. Договір не включав жодних умов щодо захисту прав і свобод національних меншин.

У 1946–1947 рр. було врегульовано територіальну суперечку між Угорщиною і Словаччиною і здійснено обмін населенням прикордонних територій. До Угорщини переселили 55487 осіб угорської національності, а з Угорщини до Словаччини 59774 осіб словацької національності. Водночас, у самій Чехословаччині деякі угорці були депортовані у Судетську область, а 367000 осіб у рамках ресловакізації залишилось у країні. Деякі угорці в результаті організованого набору трудових ресурсів були переселені до Чехії (лише з листопада 1946 р. по лютий 1947 р. їх чисельність склала 44129 осіб). Прагнення «слов'янізувати» Словаччину, закріплене у Конституції країни, прийнятій 9 травня 1948 р., супроводжува-

лося брутальними заходами щодо угорської етнічної меншини та етнічними «чистками». Унаслідок прийняття вказаних вище міжнародних угод угорська етнічна меншина стала однією із найчисленніших в Європі.

Таким чином, у першій половині ХХ ст. Угорщина проводила ревізійністську політику, прагнучи з допомогою військової сили повернути втрачені за Тріанонським договором території. Однак ці спроби закінчились невдачею. Наслідки Другої світової війни для Угорщини виявились такими ж трагічними як і Першої світової війни – вона остаточно втратила третину території, а сотні тисяч етнічних угорців опинились поза межами країни. Унаслідок такого становища деякі дослідники почали використовувати до Угорщини термін «розділена нація». Водночас, зміна балансу сил у світі та нова геополітична ситуація унеможливили перегляд кордонів силовими методами.

Перебування Угорщини та Чехословаччини в орбіті впливу СРСР призвело до зменшення гостроти національного питання у двосторонніх відносинах. До 1958 р. до Чехословаччини з Угорщини емігрувало 89660 осіб, а в зворотному напрямку – 7187 осіб. Завдяки тиску Москви, Чехословаччина поступово припинила позбавляти угорців їхніх прав і свобод. Були відновлені угорські школи, засновано угорський журнал, угорцям було дозволено створювати свої культурні та громадські організації. У 1950-х рр. культурна та освітня інфраструктура угорців у Чехословаччині продовжувала розширюватися. Однак, після «Празької весни» кількість навчальних і культурних закладів угорців у країні почала скорочуватися і в 1970-х рр. досягла найнижчого рівня. У 1978 р. навіть була здійснена спроба ліквідувати освіту угорською мовою. Отже, період перебування Угорщини та Словаччини у сфері впливу СРСР характеризується зменшенням напруження, однак двосторонній конфлікт не зник, а лише перейшов у латентну форму.

Розпад соціалістичного табору у 1990-х рр. змінив геополітичну ситуацію та відкрив нові перспективи для розвитку двосто-

ронніх відносин вже незалежних і самостійних країн – Угорщини, Словаччини та України. Розуміючи неможливість зміни кордонів і повернення територій, втрачених у першій половині ХХ ст. з допомогою воєнної сили, Угорщина перенесла вирішення суперечностей з сусідніми країнами у правове поле, на двосторонню основу. Вона зробила ставку на культурне та мовне об'єднання нації, засноване на збереженні національних традицій. Ще у 1990-х рр. перший прем'єр-міністр посткомуністичної Угорщини Йожеф Антал проголосив ідею великої 15-ти мільйонної Угорщини, в основі якої було прагнення забезпечити домінування об'єднаних і реасиміляційних процесів та інтеграція угорської нації у Східній Європі навколо Будапешта. Вона стала платформою для об'єднання усіх політичних сил країни наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

На початку 1990-х рр. почалась нова фаза словацько-угорського конфлікту. Хоча у 1991 р. Словаччина прийняла Хартію фундаментальних прав і свобод, яка забороняла всі форми дискримінації та підтверджувала право освіти рідною мовою, а у 1992 р. – Конституцію, яка гарантувала меншинам право розвивати свою культуру та отримувати освіту на двох мовах – словацькій і рідній, на практиці ці принципи не дотримувались. Це відбулось унаслідок зростання впливу Словацької національної партії, яка на парламентських виборах 1991 р. отримала 11% голосів, а у 1994 р. увійшла до складу коаліційного уряду на чолі з прем'єр-міністром Владіміром Мечіаром.

Небажання з боку правлячої коаліції забезпечувати права угорської етнічної меншини було зумовлено певними аналогіями з історичним минулим. Одним з аргументів, який для цього використовувався, було звинувачення угорців у сепаратизмі та прагненні відділитися від Словаччини.

Лише у січні 1994 р. парламент Словаччини ухвалив закон, який дозволив 590 словацьким містам і селам, в яких проживало щонайменше 20% етнічного угорського населення, використовувати двомовні вивіски.

Певні поступки словацького уряду уможливили підписання 9 березня 1995 р. між Угорщиною та Словаччиною Договору про узгодження кордонів і захист етнічних меншин. У ньому зафіксовано, що захист національних меншин та їхніх прав є органічною частиною міжнародних зусиль із захисту прав людини і в цьому сенсі не є виключною внутрішньою справою держави.

Однак, і після підписання договору угорська етнічна меншина в Словаччині досить довго боролась за свої права. Однією з її вимог у другій половині 1990-х рр. стало надання населенню регіонів з компактним проживанням угорців двомовних документів і права угорцям викладати в етнічних школах історію і географію.

Однією з причин критики законодавства стосовно національних меншин сусідніх держав є прагнення Угорщини представити власну етнополітику як взірець для діяльності у цій царині. Справді, країна достатньо повно втілила в життя рекомендації Ради Європи щодо прав національних меншин. Мовні права 12 національних та 1 етнічної меншини, законодавчо визнаних в Угорщині, регулюються Законом про права національних та етнічних меншин.

Проте частка представників національних меншин серед усього населення країни є невеликою. У 1990 р. вона склала 2,5%, а у 2001 р. – 3,2%. В Угорщині, на відміну від Словаччини і України, немає значних територій, населених меншинами, на яких би угорці становили меншість населення. Це обумовлює відмінність ситуації в усіх трьох країнах, яку Угорщина ігнорує, тиснучи на сусідні країни з метою лобіювання розширення у них прав угорців.

У цьому контексті варто наголосити, що політична еліта Угорщини цілковито підтримує право на єднання угорської нації як одного етносу. До головних заходів, які у цій царині реалізуються, віднесемо: підтримку автономії угорської спільноти у сусідніх країнах, надання подвійного громадянства, фінансова підтримка культурно-освітніх товариств, розширення представництва угорців в органах державної влади тощо.

Реалізуючи ідею великої Угорщини, у 2002 р. уряд країни прийняв досить контroversійний закон № LXII про угорців, які проживають у сусідніх країнах, що торкнувся громадян Хорватії, Румунії, Словенії, Словаччини та України. Хоча він спрямовувався на збереження мовної та культурної самобутності етнічних угорців сусідніх країн, залучення їх до культурно-освітнього й економічного життя історичної батьківщини, а також формування єдиної угорської «культурної нації», у ньому містяться норми, що порушують суверенітет інших держав.

Оскільки Угорщина прийняла цей закон в односторонньому порядку, без погодження з сусідніми країнами та міжнародними організаціями, це викликало занепокоєння країн-сусідів, а Венеційська комісія висловила думку, що можливість держав реалізовувати односторонні заходи щодо захисту своїх споріднених меншин, незалежно від того, де вони проживають, обумовлена дотриманням таких принципів як територіальний суверенітет держави, дружні відносини між державами та повага прав людини та основних свобод, зокрема заборона дискримінації.

На початку XXI ст. мовне питання було одним з найгостріших у двосторонніх відносинах. У 2009 р. словацький парламент прийняв суперечливу поправку до Закону 1995 р. про державну мову Словацької Республіки. Він проголосив словацьку мову обов'язковою мовою офіційних контактів по всій країні. За недотримання закону і за використання мов національних меншин у державних структурах на територіях, де чисельність їхніх представників менше 20%, вводилися штрафи у розмірі до 5000 євро. Для представників органів державної влади вводилися усні та письмові іспити зі словацької мови. Закон викликав обурення не лише словацьких угорців, а й усіх політичних сил Угорщини.

Будапешт теж зробив внесок у розгортання чергового мовного конфлікту. Після перемоги у на парламентських виборах в Угорщині партії «Фідес» на чолі з Віктором Орбаном у 2010 р. було внесено зміни до законодавства, які дозволили іноземним

угорцям отримувати громадянство Угорщини за спрощеною процедурою.

Напруження спало лише після виборів 2010 р., коли до влади у Словаччині прийшов новий проєвропейський уряд, до складу якого увійшли члени Партії угорської коаліції. Він скасував суперечливу поправку та покарання за невиконання вимог Закону про державну мову 1995 р. Було дозволено використовувати мови національних меншин у роботі медичних і соціальних сервісів. Також уряд заявив, що не переглядатиме формат повної шкільної освіти угорською мовою у південних районах Словаччини.

Це пом'якшило гостроту двостороннього протиріччя й під час парламентських виборів 2012 р. «угорська карта» у Словаччині вже не розігрувалася. Хоча національне і, зокрема, «мовне» та «паспортне» питання й сьогодні мають певний конфліктогенний потенціал, на даний час відносини Угорщини та Словаччини увійшли у стадію нормалізації.

Одним із перших документів, підписаних між Угорщиною та Україною, стала Декларація про принципи співробітництва між Українською РСР та Угорською Республікою по забезпеченню прав національних меншостей, яка набрала чинності 31 травня 1991 р. Обидві держави зобов'язалися вживати заходи для створення сприятливих умов, необхідних для збереження і розвитку етнічної, культурної, мовної і релігійної самобутності національних меншин.

З метою практичного здійснення положень Декларації була створена Змішана комісія з представників державних установ і національних меншин обох сторін. Логічним продовженням Декларації став Договір про основи добросусідства та співробітництва, підписаний обома державами 6 грудня 1991 р. У ньому було зафіксовано, що країни не мають і не будуть мати в майбутньому територіальних претензій одна до одної, хоча саме цей розділ Договору викликав гострі дебати в Угорщині під час процедури його ратифікації. Обидві держави також приєдналися до низки

міжнародних угод, що стосуються захисту прав національних меншин.

З початку 1990-х рр. угорці Закарпаття вільно реалізували право спілкуватися рідною мовою, створювати свої дошкільні, середні і вищі навчальні заклади, політичні партії, розвивати культурну, релігійну й етнічну самобутність. Угорська національна меншина здійснила кілька спроб юридично оформити автономний статус. У 1991 р. Берегівська районна рада Закарпатської області провела місцевий референдум щодо утворення Угорського автономного округу в адміністративних межах Берегівського району. У 2000 р. з'явилась ідея створення у складі Закарпаття адміністративно-територіальної одиниці – Притисянського району з центром у Береговому.

Попри зацікавленість Угорщини у розбудові добросусідських відносин з Україною, на території якої проживає її чисельна національна меншина (за даними перепису 2001 р. в Україні налічувалося 156,6 тис. угорців, 96,8% яких мешкає в Закарпатській області, зокрема у Берегівському районі (76,1%)), на початку ХХІ ст. відносини між обома державами суттєво загострилися.

У 2002 р. Угорщина почала впровадження Закону про подвійне громадянство на території Закарпаття. Однак Україна, на відміну від Словаччини, не побачила у ньому дискримінації і не здійснила рішучих кроків щодо припинення такої ситуації. Угорська сторона приховує дані щодо кількості українців, які отримали посвідчення закордонного угорця, однак згідно з даними, оприлюднених у медіа просторі, можна припустити, що це близько 100000 осіб. Від січня 2011 р. в Угорщині діють нові законодавчі норми, які дають право кожному, хто має предків-угорців і може це довести, подавати заяву на отримання громадянства, що спрощує цю процедуру. Водночас, Конституція України передбачає єдине громадянство, тому надання угорського громадянства є порушенням Віденської конвенції про консульські зносини від 1963 р., адже для того, щоб його отримати, необхідно спершу вийти з українського громадянства.

Після прийняття у 2016 р. в Україні Закону про державну службу, який заборонив державним службовцям мати подвійне громадянство, було звільнено начальника управління освіти, молоді та спорту Берегівської РДА Володимира Лендела, який мав угорський паспорт. У 2018 р., після появи в мережі Інтернет відеозапису видачі угорських паспортів у консульстві Угорщини в Береговому, МЗС України оголосило угорського консула в Береговому персоною нон грата. Будапешт відповів висилкою першого секретаря посольства України і пригрозив створити перепони для її зближення з ЄС і НАТО.

У 2008 році в Береговому було дозволено використовувати угорські прапори установам, організаціям і підприємствам, а через три роки депутати Берегівської райради вирішили починати свої засідання з виконання угорського національного гімну – після гімну України. Викладення у 2020 р. в Інтернеті відео, на якому місцеві чиновники села Сюрте Ужгородського району Закарпатської області співають угорський національний гімн під час зборів (співання українського гімну було прибрано з відео) викликало нову хвилю двосторонньої конфронтації.

Чергове загострення двосторонніх відносин розпочалося після прийняття Україною в 2017 р. Закону про освіту, який Угорщина сприйняла як такий, що порушує права національних меншин (зокрема, етнічних угорців Закарпаття). Найбільший спротив Угорщини викликала стаття 7, яка констатує, що уроки мов меншин можна викладати лише в окремих класах і лише у системі дошкільної і початкової освіти. Угорщина посилила тиск на Україну і вдалась до блокування проведення засідань Комісії Україна-НАТО на рівні міністрів і лідерів держав. Глава угорського МЗС П. Сійярто навіть погрожував ініціювати перегляд Угоди про асоціацію України з Євросоюзом. Прагнучи отримати підтримку цієї діяльності, Угорщина постійно апелює до світової спільноти і різних міжнародних інституцій.

Спираючись на офіційні дані, можна стверджувати, що впровадження закону не створює перепони для забезпечення освітніх

прав угорської етнічної меншини. Так, за даними Міністерства освіти і науки України, у 2020-2021 рр. кількість дошкільних закладів освіти, в яких діють групи з вихованням угорською мовою, складає 110. Кількість дітей, які навчаються угорською мовою, протягом цього період зростає з 5140 до 5195 чол. У Закарпатській області існує 101 заклад середньої освіти з класами (групами) навчання угорською мовою.

Напруга у двосторонніх відносинах ще більше загострилася, коли у 2018 р. угорський уряд призначив Іштвана Грєжу уповноваженим міністра з питань розвитку Закарпаття. МЗС України висловило у зв'язку з цим протест, адже до сфери компетенції уповноваженого віднесено частину суверенної території України.

Новий етап конфронтації у двосторонніх відносинах пов'язаний з втручанням Угорщини у виборчий процес в Україні. Так, у липні 2019 р. Міністр закордонних справ Угорщини П. Сійярто проводив агітацію під час дострокових парламентських виборів в Україні на користь кандидата у народні депутати Василя Брензовича, а у день місцевих виборів 25 жовтня 2020 р. – на користь «Партії угорців України».

Є підстави вважати, що ускладнення останніми роками українсько-угорських відносин через національне і мовне питання значною мірою зумовлене тією складною ситуацією, в якій опинилася Україна в умовах російської агресії. Намагаючись натиснути на Україну і здійснюючи її постійну критику, Угорщина створює загрозу національній безпеці України, що є особливо небезпечним в умовах тривалої російської агресії та гібридної війни, яка ведеться проти України.

Отже, антагонізм, закладений у результаті прийняття Версальської системи міжнародних договорів (у першу чергу мається на увазі Тріанонський договір), спричинив прагнення деяких країн, зокрема Угорщини, спробувати реалізувати у першій половині ХХ ст. силовий шлях перегляду кордонів. Гострота цього антагонізму збереглась і у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст., хоча

методи його розв'язання кардинально змінилися. Нові геополітичні реалії призвели до того, що для вирішення суперечностей з сусідніми країнами Угорщина намагається діяти у правовому полі та декларативно визнає територіальну цілісність і суверенітет держав, до яких у неї залишаються претензії щодо забезпечення прав угорської меншини.

Водночас, у порівнянні з ХХ ст., Угорщина розробила низку нових інструментів, за допомогою яких вона прагне переглянути кордони з сусідніми державами. На даний час нею реалізується ідея відродження «Великої Угорщини», яка передбачає культурне, духовне та мовне об'єднання нації. Її впровадження призводить до періодичного втручання у внутрішні справи сусідніх держав, які у відповідь змушені жорстко реагувати на недружні кроки угорської влади. Цю діяльність варто розглядати як один з елементів політики «м'якого приєднання» угорськомовної частини Закарпаття до Угорщини, що можна оцінити як елемент гібридних воєн початку ХХІ ст., які спрямовані на перегляд встановлених після Другої світової війни кордонів між державами.

2.6. Контroversійні практики в історії сербсько-хорватських відносин

Вивчаючи перебіг сербо-хорватських конфліктів у ХХ ст., можна зробити висновок, що коріння цього кривавого протистояння знаходиться у давньому минулому.

Сербські і хорватські племена почали заселяти сучасну територію своїх країн у VII ст. н.е., утворивши з часом доволі потужні ранньофеодальні державні об'єднання (князівства), які згодом були об'єднані в королівства. І серби, і хорвати втратили незалежність ще у період середньовіччя і надалі перебували на правах автономії у складі різних політичних об'єднань. Сербські землі були захоплені Османською імперією, тоді як хорватська корона була

об'єднана в результаті династичної унії з угорською, а за кілька століть потрапила до складу Габсбургської монархії.

Слід зазначити, що упродовж XVI–XVIII ст. у результаті тривалих війн між Священною Римською імперією германської нації та Оттоманською Портою на хорватській етнічній території сформувався значний сербський анклав. Задля оборони від турків австрійцями була створена особлива адміністративно-територіальна одиниця – так званий «Військовий кордон» (Vojna Krajina), а спустошені війною землі заселені біженцями з окупованих турками територій, головним чином сербами. Мешканці Військового кордону отримали численні права, пільги та привілеї, у тому числі і власне самоврядування. Підпорядковуючись напряму Відню, вони не залежали від хорватської адміністрації, проте окрім деякого невдоволення місцевого (хорватського) дворянства, яке вимагало для себе привілеїв та офіцерських посад, буде важко відшукати тут якісь інші ознаки міжнаціонального напруження.

XIX ст. стало періодом національного відродження в усій Європі загалом, і на Балканах зокрема. Скориставшись занепадом Османської імперії, серби після кількох повстань у 1815 р. добилися проголошення автономного Князівства Сербія на території колишнього Белградського пашалику, яке, поступово розширюючи свої кордони, у 1878 р. за результатами Берлінського конгресу стало незалежною державою. Натомість хорвати вели нескінченну боротьбу з бюрократією Австрійської (з 1867 р. Австро-Угорської) імперії за наповнення реальним політичним змістом формальних прав різних адміністративних одиниць (Королівства Іллірії, Далмації, Хорватії, Славонії). У 1868 р. було укладено угорсько-хорватську угоду, за якою хорвати отримали права автономії, а їх парламент (Сабор) – повноваження приймати закони щодо місцевої адміністрації, юстиції, церкви та освіти.

Відсутність власної національної державності серед південних слов'ян сприяла появі у 30–40 рр. XIX ст. та подальшій популяризації у суспільстві ідей «ілліризму» та «югославізму». Прихиль-

ники цих доктрин стверджували необхідність створення на Балканах великої південнослов'янської держави, розглядаючи мовну подібність як предтечу політичної єдності та наголошуючи, що всі відмінності та конфесійні суперечності між слов'янами були лише результатом іноземного втручання. Причому, якщо у Хорватії доктрина «іліїризму» переважно розвивалась як ідея творення спільної держави усіх південнослов'янських народів, а деякі теоретики навіть пропагували ідею відмови від самоназви «хорвати» на користь загального імені «іліїрійців», то у Сербії від самого початку домінувала концепція створення Великої Сербії на звільнених від іноземного панування територіях (наприклад, проєкт Івана Юговіча або «Начертання» Ілії Гарашаніна), а інші слов'янські народи розглядались як силоміць окатоличені чи змусульманені серби, яким треба нагадати про їх «справжню» ідентичність.

Попри той факт, що хорвати і серби розмовляють фактично однією мовою, мають спільне слов'янське коріння і століттями проживали разом у межах однієї держави, вони все одно зберегли внутрішню автономність і культурно-історичну ізольованість один від одного, дуже погано асимілюючись. Більше того, на зламі XIX – XX ст. процеси націєтворення сучасних спільнот сербів і хорватів почали викликати серйозні конфлікти через конкуренцію різних національних проєктів. Так, у 1902 р. Загребом прокотилась хвиля сербських погромів після статті «Do istrage Vaše Иле Naše», в якій місцевий депутат єдиним можливим варіантом здійснення величч Сербії назвав винищення всіх хорватів.

Поразка Австро-Угорщини та Туреччини в I світовій війні призвела до створення за підтримки Антанти Королівства сербів, хорватів і словенців на чолі із королями сербської династії Карагеоргієвичів (з 1929 р. Королівство Югославія). Хорватія добровільно увійшла до складу цієї держави – частково, через бажання покинути лави переможених і потрапити до табору переможців у I світовій війні, частково через популярність у суспільстві ідей «югославізму». Проте дуже швидко виявилось, що преамбула

Корфської декларації 1917 р., яка стала ідейно-політичним підґрунтям появи нової країни та стверджувала, що «серби, хорвати і словенці однакові по крові, мові, культурі, відчутті єдності... та спільним життєвим інтересам» – лише порожні слова.

Від самого початку у хорватської політичної еліти були серйозні побоювання щодо можливої національно-релігійної дискримінації хорватів у державі, в якій серби відіграватимуть провідну роль і вони ж становитимуть більшість населення. Так, лідер селянської партії і один з найбільш авторитетних хорватських громадських діячів Степан Радич 24 листопада 1918 р. на зібранні делегатів, які мали вирішити долю Хорватії по завершенню I світової війни, виступив проти приєднання до Сербії без гарантій національної автономії. Було очевидним, що життя у настільки гетерогенній країні (п'ять етносів, три релігії) простим не буде. Втім, події у подальшому розвивались навіть гірше, ніж могли передбачити найбільш песимістично налаштовані сучасники. Дуже швидко міжетнічні, конфесійні і кланові конфлікти переросли у перманентне політичне протистояння.

Прем'єр-міністр новоствореної країни Нікола Пашич та його Народна радикальна партія прийняли проект розбудови Великої Сербії, окреслений у «Начертаннях» І. Гарашаніна, ледь не в якості офіційної державної ідеології. Насильницьке насадження сербського домінування в усіх сферах суспільного життя, утиски хорватської мови, придушення демократичних свобод і загальне відношення до несербських територій як до «військового трофею» призвели до появи потужного національного хорватського руху з гаслами «реальної автономії» та самоврядування.

У відповідь офіційний Белград відкинув всі політичні вимоги і розпочав репресії. Сербський істеблішмент сподівався за допомогою бруталного насильства перетворити поліетнічну і багатоконфесійну країну в гомогенну Велику Сербію, придушивши національні особливості та знищивши будь-які регіональні відмінності. У 1920 р. вперше за його тисячолітню історію було роз-

пущено хорватський парламент (Сабор), а найбільш радикально налаштованих хорватських громадських діячів кинули за ґрати. Перманентний адміністративний тиск на виборців та несербські етнічні меншини, цензура в ЗМІ і конфіскація накладів опозиційної преси, кримінальне переслідування політичних активістів, ув'язнення партійних лідерів стали буденною практикою суспільного життя країни. У відповідь на реперсії хорвати розшифровували аббревіатуру новоствореної держави SHS (Королівство сербів, хорватів і словенців) як «Srbe Hoce Sve» – серби хочуть усе. Натомість сербська версія стверджувала: «Samo Hrvati Smetaju» – саме хорвати все зіпсують.

Ситуація різко загострилась, коли 20 червня 1928 р. прямо у залі засідань югославського парламенту (Народна Скупщина) сербським націоналістом Пунішою Рачичем було вбито лідера Хорватської селянської партії Степана Радича та ще двох хорватських депутатів. На той момент, завдяки альянсу з Незалежною демократичною партією, С. Радич мав більшість голосів у парламенті, хоча так і не зміг сформувати уряд. Вбивця уникнув покарання, відбуваючи домашній арешт на розкішній віллі з численною прислугою, а його спільників взагалі виправдали. Після цього суспільно-політичне життя в Королівство сербів, хорватів і словенців перетворилось на латентну громадянську війну, а в актах відплати загинуло кілька сербів.

Намагаючись подолати гостру політичну кризу, 6 січня 1929 р. король Олександр I Карагеоргієвич скасував конституцію, розпустив парламент, заборонив політичні партії і профспілки, запровадивши королівську диктатуру. Стратегічна мета «режиму 6 січня» полягала у придушенні національних рухів та форсованому творенні югославської ідентичності. На керівні посади в Хорватії та Македонії було призначено військових, сформовано Державний суд захисту держави, а за вимоги федералізації Югославії було ув'язнено чимало політичних діячів, у тому числі і наступник С. Радича, лідер Хорватської селянської партії В. Мачек.

Спроба королівської диктатури за допомогою репресій і пропаганди вирішити складні проблеми державного ладу і політичного представництва в багатонаціональній і поліконфесійній країні була безрезультатною. Того ж 1929 р. Анте Павеліч, змушений емігрувати до Італії, заснував Хорватський революційний рух, члени якого у подальшому дістали назву усташі (хорв. Ustaše – повстанці). Принципово відкидаючи саму можливість діалогу з Белградом, ця організація намагалася, з одного боку, отримати іноземну підтримку та залучити зацікавлені держави до підтримки ідеї створення незалежної Хорватії, а з іншого – вести терористичну боротьбу проти Югославії. Закинуті з Угорщини або Італії групи бойовиків влаштовували вибухи на залізниці та військових об'єктах, нападали на поліцейських і державних службовців. Спільно з ВМРО (Внутрішня македонська революційна організація, що об'єднувала македонських націоналістів) 9 жовтня 1934 р. у м. Марсель (Франція) усташі за підтримки німецького абверу влаштували вбивство короля Олександра І.

Перманентна суспільно-політична криза унітарної Югославії зрештою призвела до усвідомлення сербським істеблішментом необхідності врахування національно-релігійних реалій країни, тож зрештою 26 серпня 1939 р. між прем'єр-міністром Югославії Д. Цветковічем та головою Хорватської селянської партії В. Мачеком була укладена угода (так званий «договір Цветковіча-Мачека») про створення автономної Хорватської бановини з широкими правами самоврядування, а сам В. Мачек отримав посаду першого заступника прем'єр-міністра Югославії. На жаль, ця угода стала черговим доказом того прикрого факту, що правильні рішення, ухвалені із запізненням, є помилкою. На момент підписання договору Цветковіча-Мачека хорватські націоналісти розглядали його лише як черговий крок до повної незалежності, тоді як більшість сербів (в тому числі близько 850 тис. сербських мешканців нової автономії) відверто висловлювали своє обурення і невдоволення поступками хорватам з боку центральної влади.

10 квітня 1941 р. територія Югославії була окупована нацистською Німеччиною, за допомоги якої усташі проголосили створення маріонеткової Незалежної держави Хорватія на чолі з Анте Павеличем. Його режим відзначився масованою різаниною сербів (за різними оцінками від 200 000 до 800 000 жертв), циган та євреїв. Вбивства цивільного населення, етнічні чистки та страшні тортури вражали навіть німців, які не могли зрозуміти причин такої звірячої люті.

Де факто на території Югославії під час нацистської окупації тривала громадянська війна усіх проти усіх, у ході якої югославські комуністи з радянською підтримкою змогли розгромити як сербських монархістів (четників), так і хорватських націоналістів (усташів), створивши Федеративну Народну Республіку Югославія (з 1963 р. – Соціалістична Федеративна Республіка Югославія (СФРЮ)) на чолі з Й. Б. Тіто. Цей комуністичний лідер (і хорват за національністю) впродовж усього свого довготривалого правління протягом 1945–1980 рр. проводив зважену внутрішню політику державної консолідації під гаслами «братерства і єдності», намагаючись придушувати будь-які прояви націоналізму як смертельної загрози для Югославії.

У перші післявоєнні десятиліття здавалося, що поєднання тоталітаризму, авторитарного режиму, ідей югославізму та комуністичного інтернаціоналізму дозволить створити монолітну країну, в якій будуть усунуті будь-які причини виникнення між-етнічних конфліктів і з'явиться нова «югославська» національна ідентичність. Проте поступово пам'ять про численні жертви кривавої «м'ясорубки» громадянської війни часів нацистської окупації стала відроджуватись, і вже в останні роки президентства Й. Б. Тіто спостерігалось серйозне напруження у відносинах між сербами, хорватами, словенцями, македонцями, албанцями та боснійцями, а союзна держава поступово почала трансформуватись у союз республік, в яких набирали силу націоналістичні настрої.

У Хорватії боротьба СФРЮ з місцевим націоналізмом вилася у розгром у 1971 р. так званої «Хорватської весни». Цей громадський рух починався наприкінці 1960-х рр. з теоретичної дискусії про літературні норми хорватської мови, проте дуже швидко обговорення проблем правопису та розвитку національної культури переросло у вимоги лібералізації соціалістичної економіки, демократизації політичної системи та надання Хорватії більшої самостійності у складі федерації. Репресії проти лідерів та активістів «Хорватської весни» (серед арештованих у той час були перший і другий майбутні президенти незалежної Хорватії – Франьо Туджман та Степан Месич) Й. Б. Тіто поєднав з прийняттям у 1974 р. нової югославської конституції, яка надавала більшій автономії республікам.

Смерть незмінного керманіча СФРЮ, який був живим уособленням доктрини югославізму, серйозні економічні проблеми, занепад комуністичної ідеології та колапс радянського блоку у другій половині 1980-х рр. лише поглибили системну кризу югославської федерації. На цьому похмурому тлі частина сербської партійної еліти задля легітимації своєї влади знову підняла прапор ідей «Великої Сербії», що викликало справжній вибух націоналізму в інших республіках.

У 1987 р. Соціалістичну Республіку Сербія доволі несподівано очолив Слободан Мілошевич. Вже наступного року він спробував під гаслами боротьби з бюрократією замінити лідерів інших республік та автономій своїми маріонетками, проте зміг добитися успіху лише у Чорногорії, Косово та Воєводині. Після того як 1 лютого 1990 р. у косовській автономії було запроваджено надзвичайний стан, у столицю краю м. Приштину введені війська, а місцеве албанське керівництво заарештоване і замінене призначеними з Белграда сербами, політичні еліти інших югославських республік взяли курс на повну незалежність.

У 1990 р. на перших вільних виборах до влади у Хорватії прийшла «Хорватська демократична співдружність» на чолі з Франьо

Туджманом. Сповідуючи націоналістичні погляди, нові керівники республіки стверджували, що хорвати – давня європейська нація, яка має дуже мало спільного зі своїми балканськими сусідами, а через їх відсталість більш розвинена Хорватія постійно отримує від Югославії значно менше фінансування, ніж сплачує податків, внаслідок чого змушена за свій рахунок утримувати чужі території.

Шлях до незалежності ускладнювався наявністю у Хорватії сербського етнічного анклаву – колишнього «Військового кордону» (Vojna Krajina). Сербська меншина на 1991 р. складала близько 580 тис. осіб або 12% усього населення республіки, причому переважна її більшість компактно проживала на хорватській території біля кордону із Боснією і Герцеговиною та Сербією: у 11 місцевих громадах серби складали етнічну більшість (понад 50%), у 10 громадах їх частка коливалась від 30% до 49%, а ще у 16 громадах – від 10% до 29% населення.

Заохочувані Белградом, сербські громади провінцій Славонія, Ліка, Кордун, Банія, Далмація, Баранья почали вимагати «культурної автономії» та проведення «референдуму». Намагаючись примусити хорватів відмовитися від курсу на незалежність шляхом загрози територіальній цілісності, сербські політики на чолі з С. Мілошевичем прямо заявляли, що будуть використовувати будь-які засоби для реалізації права сербського народу на самовизначення аж до відокремлення, хоча формально поява Сербської Країни пояснювалась не відвертим втручанням Белграда у внутрішню політику Хорватії, а недолугістю та націоналізмом загребського керівництва.

Юридичне оформлення процедури виходу Хорватії зі складу Югославії супроводжувалося організаційною консолідацією республіки Сербської Країни. 20 лютого 1991 р. парламент (Сабор) Хорватії прийняв рішення про вихід Республіки Хорватія зі складу СФРЮ, а вже за тиждень різні органи Сербської Країни прийняли кілька рішень про повне відокремлення від Хорватії. 12 травня 1991 р. було проведено референдум, на якому понад 99%

проголосували за об'єднання із Сербією, а 16 травня, спираючись на результати референдуму, Скупщина Сербської Країни проголосила про приєднання до Югославії. 19 травня 1991 р. відбувся референдум і в Хорватії, на якому 94% учасників проголосували за незалежність, а 25 червня Хорватія проголосила про свій вихід зі складу Югославії.

Керівництво СФРЮ 27 червня 1991 р. визнало це рішення незаконним та спробувало за допомогою армії покарати «бунтівників». Численні загони сербської та чорногорської територіальної оборони, парамілітарних організацій, добровольців та найманців за повної підтримки югославської армії розпочали масований наступ на території, контрольовані Загребом. Вже через місяць після проголошення незалежності третина Хорватії була окупована, а сербське керівництво виношувало плани здобути вихід до моря та встановити омріяний кордон за лінією Віровиця-Карловац-Карлобаг. Лише впродовж листопада-грудня 1991 р. хорватам вдалося зупинити сербський наступ і, навіть, завдати кількох відчутних контрударів. Попри болючі поразки, менш чисельні, значно гірше озброєні збройні сили Хорватії завдяки своїм високим морально-вольовим якостям змогли зірвати реалізацію химерних планів будівництва Великої Сербії та відстояти переважну більшість хорватських провінцій.

Попри масштабні бойові дії, ані Югославія, ані Хорватія офіційно не оголошували війну, хоча від самого початку для всіх було очевидним, що республіка Сербська Країна являє собою лише військово-політичну проекцію Белграду. Її політичні лідери були маріонетками у руках С. Мілошевича, державний апарат і військова машина комплектувались «добровольцями» і «відпускниками» із Сербії, а бюджет на 90% складався з югославських дотацій. Проте, намагаючись приховати сербську агресію, югославські ЗМІ активно пропагували тезу про «громадянську війну» у Хорватії та непричетність урядових структур Югославії до цього збройного конфлікту.

У ході бойових дій серби застосовували тактику «випаленої землі», використовуючи свою повну перевагу у важкому озброєнні та не зважаючи на втрати цивільного населення. Більше того, ця тактика була обумовлена їх стратегією витіснення хорватів з окупованих територій. Так, якщо у 1991 р. у республіці Сербська Країна серби складали 52% населення (245800 осіб), хорвати 35% (168026 осіб), інші національності 13% (55895 осіб), то вже у 1993 р. сербів було понад 92% (398900 осіб), хорватів лише 7% (30300 осіб), а інших – 1% (4395 осіб). Концентраційні табори, вбивство військовополонених, насильство над жінками, мародерство та інші військові злочини були буденною практикою ведення бойових дій сербами. Після війни лідери Сербської Країни Мілан Мартіч та Мілан Бабіч отримали тривалі терміни тюремного ув'язнення за військові злочини проти мирного населення Хорватії, а їх дії були розцінені як злочинна змова з метою насильницького вигнання несербського населення з окупованої території Республіки Хорватія.

У свою чергу хорвати відплатили своїм ворогам тим самим – терором, таборами смерті для сербів та етнічними чистками. За військові злочини проти сербського цивільного населення хорватські генерали Готовіна і Маркач були засуджені Міжнародним трибуналом по колишній Югославії на тривалі терміни тюремного ув'язнення (виправдані апеляційним віче Трибуналу у 2012 р. та звільнені прямо в залі суду) і лише смерть врятувала Ф. Туджмана від лави підсудних. Дії хорватського керівництва було охарактеризовано як злочинну змову з метою вигнання сербів з території Сербської Країни і заселення її хорватами.

Стабілізація лінії фронту та початок війни у сусідній республіці Боснія і Герцеговина призвели до укладення у січні 1992 р. чергової (15-ї за рахунком) угоди про припинення вогню, умови якої порушувалися впродовж наступних трьох років лише на окремих ділянках. На окупованих сербами територіях було розміщено миротворчі сили ООН і становище загалом стабілізувалося. Відбулися обміни військовополоненими та заручниками. 29 бе-

резня 1994 р. у російському посольстві у Загребі було підписано перемир'я між офіційними представниками Сербської Країни та Хорватії. Невдовзі почали працювати спільні комітети з різних питань, було укладено договір про нормалізацію економічних відносин, опрацьовувалися угоди з повернення біженців, розпочалися виплати пенсій, подача електроенергії, відбулося відкриття залізничного сполучення та розблокування доріг.

Проте головним каменем спотикання був статус Сербської Країни. Уряд Хорватії і напрям, і через посередників неодноразово пропонував надзвичайно широку автономію для невизнаної республіки, проте кожного разу наражався на категоричну відмову. Зрештою дипломати США, Росії, ЄС та ООН розробили так званий план врегулювання «Загреб – 4», який передбачав автономію на рівні федерації з демілітаризованим статусом території. Під міжнародні гарантії безпеки серби отримували фіксоване представництво в хорватському Саборі, власну політичну систему (президент, уряд, парламент), валюту, податкову систему, поліцію, герб та прапор, право на друге (югославське) громадянство. Окрім того, Загребу заборонялось вводити в автономію війська. Хорватський президент Ф. Туджман розцінив ці умови як політичне самогубство і капітуляцію, проте під тиском США та ЄС був змушений їх прийняти. Проте лідери країнських сербів за наказом президента Югославії С. Мілошевича відкинули навіть таку щедру пропозицію.

Для чільних політиків США та країн ЄС стало очевидним, що серби не погодяться на будь-який розумний компроміс доти, аж поки не зазнають повної поразки. Негласно узгодивши плани військової кампанії та її дипломатичного супроводу, вони сприяли напрочуд швидкому розгрому армії Сербської Країни хорватськими збройними силами під час операцій «Блискавка» і «Буря» у травні та серпні 1995 р. Територія Східної Славонії була реінтегрована до складу Хорватії мирним шляхом за міжнародного посередництва 15 січня 1998 р. Таким чином Республіка Хорватія

змогла відновити свій суверенітет і територіальну цілісність у межах своїх кордонів.

Хоча від часу тих подій минуло вже чверть століття, проте сербо-хорватський конфлікт не виглядає завершеним. Характер міжетнічних взаємин і ступінь їх напруження дуже сильно відрізняються у залежності від регіону Хорватії. Якщо у віддалених від лінії фронту провінціях просто популярні націоналістичні погляди, то на колишніх окупованих територіях і хорватська більшість, і сербська меншість живуть так, ніби війна все ще триває. Звинувачуючи одне одного в усіх гріхах та не визнаючи власної провини, дві общини плекають обопільну ненависть і де-факто сприяють поширенню релігійно-етнічного конфлікту. Відповідно, чим більшою є частка сербського населення, тим гостріше стоїть проблема міжнаціонального порозуміння.

Зовні ситуація виглядає цілком благопристойно і абсолютно толерантно. На шляху до ЄС уряд Хорватії імплементував у національне законодавство усі європейські норми із захисту прав національних меншин, провів масштабну амністію, дозволив повернутися сербським біженцям та виплатив їм компенсації за втрачене майно. На офіційному рівні постійно пропагуються ідеї примирення та співробітництва заради майбутнього, представники сербських партій постійно залучаються до уряду і переважна більшість співгромадян нормально спілкується на побутовому рівні. Проте, якщо уважно вивчити статистику, то можна побачити, що у результаті війни загинуло від 20 до 30 тис. осіб, було поранено близько 100 тис. мешканців Хорватії, а біженцями стали понад півмільйона осіб. В армії та інших силових структурах служили близько трьохсот тисяч хорватів та тисячі країнських сербів. Взявши до уваги той факт, що кількість усього населення Хорватії на 1991 р. трохи перевищувала 4 млн. 700 тис. осіб, ці жахливі цифри означають, що війна безпосередньо зачепила ледь не кожного мешканця Хорватії. Цивільному населенню на територіях Сербської Країни довелося тікати чи то

після сербської окупації, чи то після хорватської деокупації. Їх будинки було зруйновано, поля сплюндровано, майно пограбовано, рідня убита колишніми друзями і сусідами, які продовжують жити з ними поруч.

Видається цілком природним, що після війни хорватська та сербська общини почали формувати два паралельні світи, які майже не перетинаються у повсякденному житті. На територіях зі змішаним населенням, починаючи з дитячого садочка, діти точно знають свою національність і ознаки, за якими можна виявити чужинця. Навіть якщо сербські та хорватські малюки змушені знаходитися в одній будівлі, вони мають окремі групи, власні ігрові майданчики та вхід у приміщення. Школа продовжує цю тенденцію, адже хорвати віддають дітей в хорватські класи, а серби – в сербські. Сербська община різним чином тисне на своїх членів, щоб вони не віддавали своїх дітей у хорватські класи і тим самим уникали асиміляції. Населені пункти, вулиці, спортивні клуби, магазини та кафе поділені на сербські та хорватські, і хоча сегрегація серед дорослих дещо слабша, це розмежування зберігається навіть через двадцять років після завершення війни.

Патріотична топоніміка та національні свята постійно нагадують хорватам про їх страждання під час війни, а сербам – про їх поразку. Серед молоді стабільною популярністю користується атрибутика четників та усташів. Постійні сварки та бійки на національному ґрунті, спалення прапорів і паплюження державної символіки як були, так і залишаються буденними явищами від самого початку реінтеграції, а засуджені міжнародним трибуналом військові злочинці сприймаються обома громадами як національні герої та захисники Батьківщини.

У Хорватії на офіційному рівні агресорами у «Вітчизняній війні» 1991–1995 рр. визначено не лише Сербію, Чорногорію та Югославську народну армію, але й «численних представників сербської етнічної меншості в Хорватії». Сербів надзвичайно непокоїть подібне позиціонування сербської громади у Хорватії, тож вони ви-

магають захисту та звинувачують Загреб у дискримінації та залякуванні національних меншин.

Особливе занепокоєння викликає загострення міжнаціонального протистояння у Хорватії і зростання ксенофобських настроїв, яке спостерігається останнім часом. Своєрідним показником зростання напруження може слугувати статистика: якщо у 2014 р. було зафіксовано 82 напади на сербів, то у 2015 р. – вже 189, а у 2016 р. – 331 випадок. Широкий резонанс у сербських мас-медіа отримало побиття Йована Мат'євича у містечку Панкрац лише за те, що він ризикнув поставити у місцевому барі цілком нейтральну пісню побутового змісту відомого сербського дуету.

Підсумовуючи, слід особливо наголосити, що сербсько-хорватський конфлікт не виглядає вичерпаним не лише через важкий тягар минулого. Так, С. Месич абсолютно правий, коли говорить: «Будь-яка війна завжди закінчується миром, але те, що залишається – це ненависть, і вона отруює життя. Досі є взаємні звинувачення – серби звинувачують хорватів, хорвати звинувачують сербів...», проте у сербо-хорватському протистоянні нині мова йде, передусім, про майбутнє – про долю різних національних проєктів. Міраж «Великої Сербії» й досі спокушає значну частину сербів, які плекають реваншистські настрої, тоді як хорвати сповнені рішучості захистити завойовану незалежність. Відповідно, за певних міжнародних умов протистояння політичних амбіцій на Балканах може легко знову спалахнути, у черговий раз підтвердивши реноме цього регіону як «порохової діжки» Європи.

2.7. США – Мексика – Канада: історичний досвід вирішення спірних проблем прикордоння

Історично кордони США з їхніми сусідами склалися з моменту проголошення незалежності 1776 р. у надзвичайно конфліктний спосіб – аж до збройних інтервенцій військ Сполуче-

них Штатів до Канади (британського домініону) та Мексики (в якій США як шляхом покупки в колоніального власника, так і війною відібрали близько половини території). На сьогодні кордони, які склалися на початку ХХ ст., не є спірними у міждержавних відносинах, а старі образи якщо й збереглися, то на рівні історичної пам'яті про події 100–200 річної давнини. З цих причин не має сенсу у розгляді процесу створення американо-канадського та американо-мексиканського прикордоння, але є доцільним зупинитися на аналізі трьох актуальних питань: 1) проблеми американо-мексиканських відносин, які тісно пов'язані з легальними трудовими та іншими міграціями до США; 2) вирішення проблем спільного використання водних ресурсів США і Канадою, що в цілому можна вважати «історією успіху»; 3) питання регулювання транскордонних потоків до США в умовах пандемії «COVID-19».

Проблеми американо-мексиканського прикордоння. Сьогодні, незважаючи на те, що американо-мексиканський кордон розташований в одній з найскладніших для проживання місцевостей на Землі, він є найбільш завантаженим у світі. Легально через кордон переходять до 350 млн осіб на рік, а також близько 5 млн легковиків і вантажівок. Існують оцінки, що нелегально кордон перетинає близько 500 тис. осіб щорічно.

Трудові міграції населення у США для уряду Мексики – зручний спосіб позбутися від надлишків не надто забезпеченого населення та вагоме джерело поповнення бюджету за рахунок грошових переказів, які шлють мексиканці зі США на батьківщину. Офіційні заяви Мехіко про намір боротися з нелегальною еміграцією до США – не більше ніж дипломатичний хід. Мексиканська влада зацікавлена не у припиненні, а в продовженні і навіть збільшенні емігрантських потоків на Північ. Але й Вашингтон не зацікавлений у різкому спаді міграції. Американцям вигідна законна дозована регульована стабільна або човникова міграція без різких сплесків. Кількість дешевих робочих рук має триматися на певно-

му рівні, не збільшуючись кардинально і не викликаючи соціальної напруженості.

Мексика міцно посідає третє місце серед торговельних партнерів Сполучених Штатів. Міжнародний експерт Р. Коатс після відвідання у травні 2021 р. нового прикордонного переходу між США та Мексикою в Отай-Меса, штат Каліфорнія відзначав, що скрізь на кордоні Мексики зі США розгортається нове будівництво з величезними складами, включаючи новий склад «Amazon» площею 2,2 млн квадратних футів. Цей новий анклав створює тисячі нових робочих місць на стороні США для працівників складів, водіїв вантажівок, митних посередників та інших допоміжних підприємств. Експерт констатує, що зі сторони США можна бачити, що «насувається нова чорна стіна (стіна Д. Трампа), яка повзе, як потворний шрам, по пейзажу». В експертних колах вважають, що стіна не вирішить проблему нелегальної міграції. Вже було виявлено кілька тунелів, які проходять від Мексики до США під стіною. Стіна не допомагає й припиненню контрабанди.

Чимало компаній, що будують заводи в прикордонних комерційних районах – китайські. Виробництво в Мексиці має економічний сенс тому, що логістичні витрати за допомогою вантажних перевезень з Мексики набагато дешевші. Отже, з метою уникнення митних зборів Д. Трампа, накладених на Китай та збережених адміністрацією Дж. Байдена, багато китайських компаній інвестували в операції у Мексиці з метою реалізації продукції у США. Якщо значна частина вартості продукту формується у Мексиці, товари, імпортовані в США, підпадають під дію Угоди про вільну торгівлю між США та Мексикою та Канадою (USMCA, раніше NAFTA) і не потребують сплати мита. Китайські інвестори володіють заводами, а сировина і запчастини походять з Мексики. Розвиток китайських виробництв на мексиканській стороні кордону призвів до створення робочих місць у Мексиці, а також у США – завдяки логістичним операціям і допоміжним службам.

У Мексиці переважна частина населення вважає, що міграція на територію північного сусіда позитивно позначається на економіці США. Проте найбільш консервативні верстви суспільства Сполучених Штатів сприймають масову імміграцію з Мексики, Центральної та Латинської Америки як загрозу національній безпеці, вважаючи, що мігранти крадуть робочі місця в американців, а незаконне переселення прямо пов'язане з незаконним обігом наркотиків та іншими злочинами, на чому наголошував президент Д. Трамп. У США налічувалося приблизно 11,3 млн нелегальних мігрантів, з яких понад 6 млн становили громадяни мексиканського походження. Саме ця обставина стала невичерпним джерелом конфліктів, зштовхнулися різні точки зору на цей феномен як на рівні урядів, так і суспільств двох держав. Мексиканські робітники у США продовжують стикатися з двома основними загрозами: застосуванням до них дискримінаційних законів певними штатами, які порушують їх особисті права і свободи, і депортацією. Таким чином, перші десятиліття ХХІ ст. для мексикано-американських відносин ознаменувалися, перш за все, успіхами у сфері стимулювання руху товарів між країнами, чому, своєю чергою, сприяв прогрес у підвищенні ефективності управління спільним кордоном. Водночас, посилювався взаємозв'язок і взаємозалежність з економікою США. При цьому, міграційне питання так і не було вирішено. Б. Обама увійшов в історію з клеймом «верховного депортуючого», наданим йому проіммігрантськими організаціями з огляду на те, що за час його керівництва з США були вислані майже 3 млн нелегальних іммігрантів, більшість з яких складали саме мексиканці.

Президент США Дж. Байден 2 лютого 2021 р. трьома своїми указами розвернув вектор міграційної політики адміністрації Д. Трампа. В якості першого кроку він оголосив про створення робочої групи із возз'єднання сімей мігрантів, затриманих за незаконний перетин кордону. За Д. Трампа існувала практика розлу-

чення цих мігрантів з дітьми, що викликало критику як усередині країни, так і за кордоном. Інші кроки Дж. Байдена націлені на полегшення отримання мігрантами американського громадянства і на боротьбу з причинами, які штовхають їх на міграцію. Політику Д. Трампа він назвав «національною ганьбою». Більшість рішень попередника піддані перевірці і переглянуті. Дж. Байден бажає створити умови для легальної міграції в США, яка координується федеральним урядом. Він припинив дію законних підстав для будівництва стіни на кордоні з Мексикою.

Оцінюючи кроки Дж. Байдена у сфері міграції експерти вважають, що ініціативи його адміністрації нездатні привести до якісних змін. Число мігрантів з Мексики до США досягло максимуму за останні 20 років. Віце-президент Камала Харріс оголосила, що США готові виділяти кошти для поліпшення ситуації в цих країнах, але не чекають біженців у себе. Проте, як відзначають експерти, економічна допомога з боку США не може поліпшити рівень життя мільйонів латиноамериканців, отже, їх число на кордоні зі США не зменшиться.

У липні 2021 р. колишній президент США Д. Трамп знову приїхав на південний кордон країни і обрушився з критикою на президента Дж. Байдена за різке зростання числа мігрантів, які перетинають американо-мексиканський кордон у 2021 р. За результатами національного опитування, проведеного каналом «Фокс Ньюс» у травні 2021 р., підтримка будівництва стіни на кордоні США і Мексики зросла і тепер відповідає попередньому максимуму, який становить 50% респондентів.

Безпека кордонів також є одним з питань, через які у Дж. Байдена виникають проблеми з рейтингами. Згідно з опитуванням, проведеним «Фокс Ньюс», результати якого були опубліковані на початку серпня 2021 р., діяльність Дж. Байдена схвалювали 56% респондентів і 42% не схвалювали. Але в питанні імміграції діяльність президента схвалювали 41% респондентів і 54% не схвалювали.

Слід виокремити важливу роль у контролі за американо-мексиканським кордоном американських митників і прикордонників, які організаційно входять до Міністерства внутрішньої безпеки США. Вони виявляють контрабанду і забезпечують системний захист території США від незаконного в'їзду іноземців, ввезення наркотиків і зброї. Щодня у США на роботу заступають понад 58 тис. співробітників митної та прикордонної служби. З них, понад 20 тис. офіцерів здійснюють огляд пасажирів у більш ніж 330 пунктах в'їзду до США, а ще близько 20 тис. співробітників патрулюють американські кордони з Канадою і Мексикою. Для контролю південного рубежу в американських прикордонників є майже 300 літаків, кілька безпілотників «Predator», а також 300 коней. По прильоту пасажирів у США все починається з кабінки офіцера, який, виходячи з представлених документів і наявної у нього інформації, приймає рішення про допуск у країну. Вся інформація про тих, хто приїждить заздалегідь вводиться у відомчу електронну систему, яка була створена після терактів 11 вересня 2001 р. З тих пір особі, що в'їжджає до США, необхідно на спеціальному сканері зняти відбитки пальців і зробити фотографію.

Вирішення прикордонних проблем США і Канади в сфері спільного використання водних ресурсів. Вода є найважливішим ресурсом життєзабезпечення на Землі. Від її наявності залежить господарсько-економічний розвиток як окремих країн, так і регіонів. Нерівномірний розподіл запасів прісної води на континентах нерідко ставало причиною політичних, економічних і соціальних конфліктів. США і Канада відчувають дефіцит цього ресурсу, незважаючи на те, що входять в першу п'ятірку найбагатших водними ресурсами країн світу. З метою забезпечення водної безпеки регіону, збереження Великих озер в належному стані, США і Канада співпрацюють протягом багатьох років.

Різні підходи до споживання води у США і Канаді обумовлюють проблеми, пов'язані із запобіганням забрудненню водних ресурсів, інтенсивністю споживання, виснаженням і відтворен-

ням водних ресурсів. У Канаді масивне споживання прісної води пов'язане в основному з енергетикою і промисловістю, а в США – з промисловістю та сільським господарством. Як наслідок, наприклад, у південно-західному і західному районах США, а також у зоні інтенсивного виробництва зерна в Канаді спостерігається гостра нестача води. Причини проблеми можуть мати як економічний, так і політичний характер. Розширення виробництва вимагає дій, спрямованих на збереження водних ресурсів, але найчастіше воно відбувається без впровадження систем подальшого збереження і обмеження водного споживання

Басейн Великих Озер Північної Америки – найбільше водосховище в світі, яке містить 18% світових запасів прісної води. Швидкість відновлення води в озерах становить менше 1% в рік за рахунок опадів, поверхневого і підземного стоку. На Великих Озерах розташовані мегаполіси США: Чикаго, Мілуокі, Баффало, Клівленд, Детройт, у цьому ж регіоні знаходиться найбільше місто Канади – Торонто. Великі озера з'єднані з басейнами річки Міссісіпі системою судноплавних каналів, що починається з озера Ері (район Чикаго) та проходить річкою Гудзон. Спільний кордон США і Канади перетинають понад 150 річок і озер, включно з Великими озерами. Міждержавні водні відносини раніше обмежувалися питаннями судноплавства і торгівлі. Починаючи з середини XIX ст., актуальності набувають аспекти якості води, водозабору, транскордонного впливу забруднення та інші проблеми, які потребують правового регулювання. З тих пір ведеться постійний моніторинг якості води у басейні Великих Озер.

Для найбільш ефективного співробітництва у галузі охорони і підтримки якості вод у 1909 р. був підписаний рамковий Договір між США і Великобританією про прикордонні води. З часом виникало безліч спірних ситуацій, які було неможливо врегулювати, керуючись виключно цим документом. Для вирішення спорів була створена Міжнародна спільна американо-канадська комісія, наділена відповідними повноваженнями з метою вирішення кон-

фліктів. Даний орган має право приймати рішення незалежно від позиції держав, які зобов'язані виконувати прийняті Комісією рішення.

Особливо інтенсивно економіка США почала розвиватися після Другої світової війни, спостерігалось небачене раніше зростання промисловості. Промислові, господарсько-побутові та інші стоки без очищення зливалися у водні об'єкти. В озерах значно знизився вміст кисню, стала гинути риба. Концентрація ртуті, пестицидів і інших забруднювачів у багато разів перевищувала допустиму норму. Використання і скидання в водні системи токсичних з'єднань, синтетичних добрив призводило до потрапляння їх в харчові ланцюги. У кінці 1960-х рр. 40% водної системи США не могли використовуватися для лову риби та купання через забруднення. Зокрема, на початку 1970-х рр. озеро Ері стало практично «мертвим» через інтенсивне забруднення.

Прийнятий у 1909 р. Договір передбачає систему спільного управління розділеними водами, при якому не можна отримати односторонню перевагу, оскільки рішення приймаються голосуванням Спеціально уповноважених Сторін Договору, які представлені у Міжнародній спільній комісії на паритетній основі. Дії, які можуть спричинити несприятливі наслідки, блокуються механізмом голосування – в цьому безперечна перевага рішень МСК перед федеральними судовими рішеннями.

У 1972 р. була підписана Угода про якість вод у Великих Озерах і спільні дії щодо їх поліпшення. США і Канада ухвалили рішення про проведення спільних робіт з очищення Великих озер, результатом яких стало не тільки підвищення якості води, але і різке зменшення скидів забруднюючих речовин. У 1978 р. до Угоди були внесені поправки, згідно з якими необхідно було застосовувати екосистемний підхід у здійсненні природоохоронних заходів та вести боротьбу з стійкими хімічними забруднювачами.

На початку 1990-х рр. США і Канада, продовжуючи співпрацю з метою збереження водних запасів, сформували Стратегію захи-

сту Великих Озер від забруднення токсичними речовинами. Цей проект передбачає проведення спільних заходів із заміни високо-токсичних хімікатів у промислових циклах на малотоксичні з поетапною відмовою від речовин, небезпечних для здоров'я людей і навколишнього середовища. Незважаючи на цілий ряд спільних заходів по реалізації планів запобігання забруднення і виснаження водних ресурсів, все ж існують серйозні розбіжності в процесі здійснення спільної Стратегії. Основною причиною подібних розбіжностей є різні інтереси держав. Гостро постає питання про експорт та імпорт води. У Канаді проблеми із забезпеченням води мінімальні, а США зацікавлені у тому, щоб постійно здійснювалися поставки води у посушливі райони, такі як: захід і південний захід країни.

Сучасне міжнародне право в галузі водних відносин ґрунтується на спільності інтересів держав транскордонного водного об'єкту. При його використанні має застосовуватися басейновий підхід, тобто водна система розглядається як єдине ціле для суміжних (прибережних) держав за збереження їх національного суверенітету. Будь-яка взаємодія держав, що мають спільні водні ресурси, має бути мирною і здійснюватися на принципах взаємності, визнання цілісності басейну транскордонного водного об'єкту і максимально раціонального використання водних ресурсів для загального блага цих держав. Держави мають обмінюватись відповідною інформацією, повідомляти одна одну про заплановані заходи, які здатні надати значний збиток і мирним чином вирішувати виниклі суперечки. Суміжними державами укладаються угоди в галузі водного співробітництва, розробляються і реалізуються заходи, спрямовані на використання і охорону транскордонних водних об'єктів.

У контексті обмежувальної політики Міжнародної спільної комісії, що управляє водними ресурсами Великих озер США і Канади, було проведено два важливих транскордонних дослідження щодо адаптації до зміни клімату, які були виконані незалежною

бінаціональною Науково-дослідною радою за участі Консультативної групи представників зацікавленої громадськості та груп технічної підтримки. Метою обох досліджень було поліпшення правил регулювання і раціонального використання ресурсів озер в інтересах більш ефективного виконання завдань, встановлених у Договорі 1909 р.

Запропоновані рішення дозволяли поліпшити ключові показники стану екосистеми, розширити можливості рекреаційного судноплавства і зменшити шкоду узбережжю від повеней. Відчутні результати були досягнуті завдяки використанню гнучких правил оперативного регулювання водних ресурсів у поєднанні з комплексним адаптивним планом, центральними елементами якого були заходи регулювання ситуації на суші, такі як нові правила зонування заплавних ділянок, механізми попередження про повені та ряд інших заходів управлінського характеру, що належать до відання місцевих органів влади.

Нарешті, були розроблені довгострокові плани адаптації, що враховують наслідки непередбачених змін клімату, на які неможливо реагувати одним тільки регулюванням рівня води і у зв'язку з якими потрібна участь органів влади інших рівнів в реалізації варіантів адаптації, що стосуються наземної інфраструктури (правил використання земель, критеріїв зонування земель, правил ведення будівельних робіт на затоплюваних землях, планів евакуації в разі надзвичайних ситуацій тощо). Кожен із зазначених планів був схвалений і прийнятий Міжнародною спільною комісією, що управляє водними ресурсами Великих озер, а також урядами Канади і США.

Починаючи з 1980-х рр. в обох країнах виникла стурбованість з приводу того, що відведення води Великих озер за межі території басейну цих озер може мати негативні наслідки для екосистеми та обмежить можливості використання відповідних вод у майбутньому. Нагальною прикордонною проблемою у взаєминах США і Канади стало те, що масштабне використання водних ресурсів

у США і обжитій частини Канади привели до серйозних екологічних і соціально-економічних проблем, перш за все – забруднення поверхневих і підземних вод. У США ведуться дискусії про можливість перекидання водних ресурсів з Великих озер у річку Міссісіпі для задоволення потреб у жаркий період року. Водночас, інтенсифікація сільського господарства і зростання міських поселень і населення загалом призвели до масштабного зростання дифузного забруднення в результаті зливового стоку з міських територій, змиву з сільськогосподарських полів, пасовищ і тваринницьких комплексів надлишку добрив, пестицидів і гербіцидів та інших хімічних препаратів.

В умовах конкуренції за водні ресурси у Північній Америці ефективність Договору 1909 р. і Угоди з якості вод Великих озер знижується. При цьому, на сьогоднішній день система управління і контролю вод Великих Озер 1909 р. є найкращою з усіх відомих спільних проєктів, хоча і потребує вдосконалення. У зв'язку з вимогами часу є потреба створення нових програм і перегляду пріоритетів політики з метою поліпшення якості води.

Сьогодні США і Канада все краще усвідомлюють цінність свого спільного багатства під назвою «Великі озера», низка тенденцій свідчить, що метою держав постає співробітництво з метою збереження і збагачення водних ресурсів.

Сухопутні кордони США в умовах пандемії «COVID-19». Пандемія коронавірусу «COVID-19», про яку Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) оголосила 11 березня 2020 р. суттєво впливає на всі сторони життя світової спільноти. Через загрозу поширення коронавірусу держави закривають кордони, вводять безпрецедентні заходи безпеки, скасовуються великі міжнародні події і спортивні змагання. Значної шкоди зазнали торговельно-економічні зв'язки, туризм, транспортна галузь.

З березня 2020 р. США обмежили так звані несуттєві поїздки з Канади і Мексики до Сполучених Штатів, тобто не пов'язані з бізнесом, роботою або надзвичайними особистими подіями. У

тому ж місяці адміністрація Д. Трампа також увела в дію Розділ 42 Федерального закону про охорону здоров'я. Політика Центру з контролю та попередження хвороб дозволяє митній та прикордонній службі США висилати мігрантів на тій підставі, що їх в'їзд до США може посилити пандемію коронавірусу. За винятком дітей і деяких сімей, мігранти, які прибувають на кордон без дозволу, стикаються із затриманням і висилкою або негайною висилкою.

У вересні 2021 р. США обмежили свої сухопутні кордони з Канадою і Мексикою на 18 місяців, щоб уповільнити поширення «COVID-19». Найтриваліша перерва у вільному перетині кордону в історії США розділила спільноти, сім'ї та змінила порядок міжнародної торгівлі, ділових поїздок і поїздок на відпочинок. В умовах продовження пандемії, сукупні економічні втрати та соціальні проблеми, що пов'язані з обмеженнями на кордонах у Північній Америці є незчисленними і можуть набути постійного характеру.

Митно-прикордонна служба США тісно співпрацює з Міністерством внутрішньої безпеки та іншими федеральними, штатними та місцевими агенціями, щоб підтримати загальнодержавні зусилля щодо уповільнення поширення «COVID-19» і забезпечення безпеки громадян.

Закриття кордону на державному рівні завдало шкоди туристичним компаніям і розчарувало політиків, які представляють прикордонні співтовариства. У 2019 р. понад 241 млн туристів в'їхали до Сполучених Штатів через пункти в'їзду на кордонах між США і Канадою та США і Мексикою. Оскільки сухопутний перетин у даний час скорочено до менш ніж половини його звичайного обсягу, наслідки обмежень відчуються в прикордонних регіонах, що знайшло відображення у національній торговій статистиці.

Нагадаємо, що понад дві третини населення Канади проживає в межах 100 кілометрів від кордону США і Канади. В період до пандемії ці люди складали важливий ринок для прикордонних спільнот. Канадці – друга за чисельністю демографічна група ту-

ристів, що прямують до Сполучених Штатів, поступаючись тільки мексиканським мандрівникам. У 2019 р. м. Торонто було четвертим містом за величиною портом в'їзду туристів до США, на який доводилося 4,7 млн. неімміграційних потоків і перевершувало всі інші точки в'їзду в країну суходелом. Застосовані Міністерством внутрішньої безпеки США обмеження привели до зниження кількості наземних мандрівників до США: у період 2019–2020 рр. кількість канадських туристів, які в'їжджають наземними пунктами перетину кордону в США, скоротилося майже на 44 млн осіб.

9 серпня 2021 р. Канада знову відкрила сухопутний кордон для вакцинованих американців, що дозволило громадянам США в'їзд в країну для несуттєвих цілей вперше з моменту введення обмежень в березні 2020 р. Протягом усієї пандемії уряд Канади стверджував, що він координує свою прикордонну політику з Білим домом, що змусило багатьох повірити в те, що на відкриття кордону з Канадою відповідь дзеркальним чином Адміністрація Дж. Байдена. Однак, Міністерство внутрішньої безпеки США оголосило, що буде проводити щомісячний огляд політики відповідно до графіка, і відмовилося призначити дату відкриття північного кордону країни.

Рішення адміністрації Дж. Байдена продовжити обмеження було прийнято на тлі поліпшення ситуації з пандемією в Канаді. Кількість випадків «COVID-19» в Канаді досягла піку в квітні 2020 р., а рівень вакцинації у країні перевищив рівень вакцинації у США у середині липня 2021 р. і продовжує поліпшуватися. Станом на жовтень 2021 р. більше 65% всіх канадців повністю вакциновані, і майже 83% канадців отримали хоча б одну дозу вакцини.

Економічні наслідки пандемії «COVID-19» особливо позначаються на спільнотах, які проживають уздовж кордону США і Мексики. До пандемії близько 529 тис. осіб щодня в'їжджали в Сполучені Штати через цей кордон. Компанії в прикордонних співтовариствах, таких як Сан-Дієго і Тіхуана, покладаються, зокрема, на човників-мігрантів як своїх робітників і бажають, щоб

кордони залишалися відкритими. За оцінками Інституту Бейкера, у 2020 р. прикордоння Техасу втратило близько 4,9 млрд дол. США. Загальні цифри не відображають проблем людей, зайнятих у неформальному секторі, які не можуть звернутися за федеральною допомогою для пом'якшення наслідків втрати джерела сімейного прибутку.

Прагнучи оживити економіку обох країн, уряд Мексики публічно виступив за відкриття кордону між США і Мексикою. На початку серпня 2021 р. 85% мексиканців, які живуть вздовж кордону, були вакциновані. У деяких прикордонних громадах мексиканці мають вищий рівень вакцинації, ніж їх американські сусіди. Втім, адміністрація США через складну ситуацію із захворюваністю в країні на відкриття кордонів не пішла.

Тимчасові обмеження на несуттєві поїздки у наземні прикордонні пункти в'їзду до США з Канади і Мексики залишаються в силі. Важливі подорожі і торгівля тривають безперешкодно. Подорожі не обмежуються для громадян США і законних постійних мешканців, що повертаються в Сполучені Штати; осіб, які подорожують з медичними цілями (наприклад, для лікування в США); осіб, які приїжджають в освітні установи; осіб, які подорожують для виконання основної роботи в США; осіб, які подорожують з метою реагування на надзвичайні ситуації та з метою суспільної охорони здоров'я; фізичних осіб, які займаються законною транскордонною торгівлею; осіб, які вчиняють офіційні державні або дипломатичні поїздки, військовослужбовців Збройних сил США та членів їх сімей.

9 вересня 2021 р. президент США Дж. Байден представив новий план по боротьбі з пандемією «COVID-19». План складається з шести пунктів, і основну хвилю критики викликав пункт щодо введення федерального посвідчення на вакцинацію. Загалом план Дж. Байдена передбачає досить просту стратегію, яка дійсно може допомогти взяти під контроль поширення вірусу. Він включає: 1. Вакцинацію не щеплених; 2. Додатковий захист вже щеплених; 3.

Забезпечення безпечного очного навчання в школах; 4. Розширення тестування і масковий режим; 5. Відновлення економіки; 6. Поліпшення якості лікування пацієнтів з «COVID-19».

З січня 2021 р., коли у США почали циркулювати перші штами коронавірусу, прикордонний патруль США повідомив про більш ніж 625 тис. висланих з країни осіб вздовж південно-західного кордону. За той же період імміграційна і митна служба США повідомила про тисячі випадків «COVID-19» серед затриманих мігрантів. Однак, незалежні організації з перевірки фактів спростували твердження, що вони є значним джерелом інфекцій в США.

Можна констатувати, що у США відсутній чіткий план для вирішення проблем прикордоння в умовах пандемії «COVID-19». Втілення Федерального плану повного відкриття кордонів США залежатиме від прогресу у створенні позитивних умов для здоров'я населення, таких як низька кількість активних випадків захворювання і високий рівень вакцинації. Хоча поява нових дуже заразних штамів робить малоімовірним повернення кордону до нормального стану у найближчому майбутньому. Управління ризиками у таких умовах – це розумна стратегія як для політиків, так і для безпеки кордонів. Прозорий розгляд різних економічних, соціальних і медичних ситуацій має стати головним соціально-економічним пріоритетом.

2.8. Китайсько-в'єтнамські відносини: від суперечностей до партнерства

Проблема китайсько-в'єтнамських відносин отримала достатньо вагоме висвітлення у дослідженнях, передусім, російських, в'єтнамських, китайських, американських та науковців інших країн. Серед найбільш відомих наукових праць потрібно виділити дослідження Г.М. Локшина, А.Ч. Гуан, Ф.Ш. Тхань, Н.С. Кионг, Н.Т.Ф. Хоа та ін. Наукові роботи вказаних дослідників, як пра-

вило, присвячені відносинам двох країн та існуючим конфліктам між Китаєм і В'єтнамом у період після закінчення холодної війни, тобто за останні 30 років. Водночас, недостатньо проаналізований у науковій літературі початковий період історії та розвитку китайсько-в'єтнамських відносин та витоки проблем, пов'язаних із прикордонними конфліктами й територіальними суперечками між ними.

Виходячи з цього, метою наукового дослідження є спроба проаналізувати розвиток китайсько-в'єтнамських відносин в історичній перспективі, починаючи із давніх часів до сьогодення, з'ясувати причини, що призвели до виникнення тривалого протистояння між Китаєм та В'єтнамом, і надати висновки щодо можливості нинішніх спроб обох країн знайти взаємоприйнятний формат узгодження територіальних суперечностей. Актуальність поставленого завдання обумовлена необхідністю прискіпливого вивчення українською стороною досвіду та уроків спроб Китаю і В'єтнаму знайти шляхи розв'язання прикордонного конфлікту, який періодично призводить до ескалації напруженості у регіоні та може у майбутньому спровокувати збройний конфлікт.

Китайська Народна Республіка (КНР) і Соціалістична Республіка В'єтнам (СРВ) є географічними сусідами, які мають спільний кордон та непросту історію взаємних відносин, що сягають кількох тисячоліть. Існуючі проблеми й прикордонні суперечки між Китаєм і В'єтнамом беруть свій початок ще з давніх часів існування перших в'єтнамських державних утворень, таких як Ванланг, Аулак та Намв'єт, які виникли на території сучасного Південного Китаю наприкінці першого тисячоліття до н.е. і протягом двох наступних тисячоліть просувались на південь, займаючи території сучасного В'єтнаму.

Зародження майбутніх міждержавних конфліктів та напруги у відносинах між Китаєм і В'єтнамом обумовлено тим, що у 111 р. до н.е. в'єтнамське королівство Намв'єт, яке існувало на території сучасного Південного Китаю та Північного В'єтнаму, було

захоплено китайською династією Хань і понад тисячу років перебувало у складі різних китайських династій. Протягом цього тривалого часу В'єтнам був фактично китайською провінцією під назвою Цзяочжи (в'єтнамською мовою – Зяоті), а починаючи з 679 р. китайським намісництвом під назвою Аннам, що означає «умиротворений південь». На цій території була введена китайська адміністративна система та почалось запровадження китайських політичних, соціальних і культурних практик.

Проте, оскільки Китай прийшов у політичний простір, де вже існувала в'єтнамська державність, просто прийняти нову владу в'єтнамці не могли. У численних заколотах проти китайського панування формувалась ідентичність майбутнього В'єтнаму, а керівники антикитайських повстань стали символами місцевої військової слави. Нарешті, у 939 р. н.е. в'єтнамському полководцю Нго Куену вдалось завдати поразки китайським військам і проголосити незалежність країни.

Протягом наступної тисячі років Китай ніколи не залишав спроб повернути контроль над В'єтнамом. Найбільш помітні епізоди в історії відстоювання в'єтнамцями незалежності – це відбиття трьох агресій монголо-китайських військ наприкінці XIII ст.; 20-річна окупація В'єтнаму китайською династією Мін (1407–1427 рр.), підсумком якої стало повстання Ле Лоя, який відновив незалежність В'єтнаму, заснувавши нову династію Ле; боротьба в'єтнамської династії Тейшон проти експансії маньчжурсько-китайської династії Цин наприкінці XVIII ст. Тим не менш, впродовж тисячі років (з середини X до кінця XIX ст.) В'єтнам визнавав сюзеренітет Китаю і виплачував йому данину (іноді символічну), залишаючись фактично незалежним та непідпорядкованим прямій китайській владі.

Починаючи з середини XIX ст., Франція розпочала експансію на Індокитайському півострові та поступове захоплення в'єтнамських територій. Після поразки у війні з Францією, Китай у 1885 р. підписав з нею Тяньцзіньський мирний договір та відмовився від

сюзеренних прав по відношенню до В'єтнаму. Таким чином, В'єтнам потрапив у колоніальну залежність від Франції. Країна була штучно розділена на три частини – французьку колонію Кохінхіна (південний В'єтнам), французькі протекторати Аннам (центральний В'єтнам) і Тонкін (північний В'єтнам). Разом з Лаосом і Камбоджею, В'єтнам увійшов до складу Французького Індокитаю. Водночас, у другій половині XIX ст. Китай також потрапив у напівколоніальну залежність від низки європейських держав та Японії.

З початком колоніального періоду В'єтнаму і напівколоніальної залежності Китаю відбулося зближення китайських і в'єтнамських патріотів, які разом протистояли французьким колонізаторам на півночі В'єтнаму. Китай також надавав в'єтнамським революціонерам бази на своїй території, де вони рятувались від переслідувань французької колоніальної влади та з яких здійснювали свої операції на окупованій французами території В'єтнаму. У 1925 р. на півдні Китаю у місті Гуанчжоу (на той час м. Кантон) була створена перша в'єтнамська марксистська організація «Товариство революційної молоді В'єтнаму», засновником якої був Хо Ши Мін. Пізніше у Гонконгу у 1930 р. Хо Ши Мін заснував Комуністичну партію В'єтнаму.

Серпнева революція 1945 р. поклала кінець пануванню французького колоніалізму у В'єтнамі, що тривало майже 90 років, та скасувала монархію. Вона завдала тяжкого удару по колоніальній системі у світі, започаткувавши разом з іншими національно-визвольними рухами епоху краху колоніальних імперій. Після перемоги Серпневої революції, 2 вересня 1945 р. у Ханой президент Хо Ши Мін оголосив Декларацію незалежності, що сповістила всьому світу про народження Демократичної Республіки В'єтнам (ДРВ). Країна знову стала незалежною і суверенною державою.

Після закінчення Другої світової війни, угодою між США і Великобританією передбачалось, що капітуляцію японських військ на півночі В'єтнаму, які знаходились там з вересня 1940 р., при-

йматимуть китайські війська, підпорядковані уряду Гоміньдан. Таким чином, незалежна в'єтнамська держава, що народилась у вересні 1945 р., невдовзі постала перед загрозою розміщення китайських військ на своїй території. У період перебування на території ДРВ китайських військ (загалом китайські підрозділи нараховували близько 200 тисяч солдат і офіцерів і були розміщені на в'єтнамській території північніше 16-ї паралелі) уряд Чан Кайші намагався знищити в'єтнамську революційну владу і створити свої прокитайські маріонеткові органи влади на території прикордонних з Китаєм в'єтнамських провінцій.

У березні 1946 р., президент Хо Ши Мін і представник французького уряду Ж. Сентені підписали попередню угоду, в якій було заявлено, що французький уряд визнає В'єтнам як вільну державу, що має власний уряд, парламент, армію і фінанси, а також як члена Індокитайської федерації і Французького союзу. В'єтнамський уряд заявив, що він погоджується прийняти французьку армію, коли вона, відповідно до міжнародних угод, замінить китайські війська Чан Кайші на півночі країни і британські війська на півдні. Після підписання цієї угоди почалася військова, політична і дипломатична боротьба за її виконання. На початку березня 1946 р. 15 тисяч французьких солдатів вступили у Ханой, а 200 тисяч китайських військових покинули країну.

У складній ситуації, в якій опинився на той час В'єтнам, Хо Ши Мін погодився на повернення французьких військ, прагнучи в першу чергу позбутися китайських. Щоб уникнути одночасного зіткнення з французькими колонізаторами і китайськими окупаційними військами, в'єтнамський уряд вирішив піти на компроміс з першими з метою покласти край окупації країни армією Чан Кайші.

Утім, після перемоги у громадянській війні і приходу до влади у Китаї комуністів та заснування ними у 1949 р. КНР, відносини між двома країнами на деякий період стали дружніми. КНР допомагала ДРВ у боротьбі з французькими колонізаторами, а потім

і з американськими агресорами. Китайці надавали військову та цивільну техніку, продовольство, здійснювали будівництво військових і цивільних об'єктів, надавали значну дипломатичну підтримку. Протягом 1949–1954 рр. близько 40 тис. в'єтнамських військових пройшли підготовку на території Китаю. Загальна сума допомоги, яку надав Китай для ДРВ у період 1950–1978 рр. склав понад 20 млрд дол. США.

Тим часом відносини між КНР і Радянським Союзом, які були головними союзниками Північного В'єтнаму у його боротьбі з американською агресією, із початку 1960-х рр. почали стрімко погіршуватись, а наприкінці 1960-х рр. у розпал Культурної революції у Китаї вилились у відкриті прикордонні сутички між двома найпотужнішими комуністичними державами світу. У такій ситуації в'єтнамське керівництво, яке до того балансувало між СРСР і маоїстським Китаєм, почало потроху схилятись у напрямку більш тісних зв'язків із Радянським Союзом. Цьому сприяла і нормалізація китайсько-американських відносин.

Об'єднання В'єтнаму у 1976 р. означало появу на південних кордонах Китаю сильної у військовому відношенні держави, яка мала свої геополітичні інтереси у регіоні. У 1977 р. об'єднаний В'єтнам був прийнятий до ООН, а в Ханой почали відкриватись посольства західних країн. Пекін поступово скорочував фінансову підтримку В'єтнаму, а після того як той у 1978 р. вступив до Ради економічної взаємодопомоги, Китай зовсім призупинив її. Коли Ханой і Москва у тому ж році підписали договір про дружбу і співробітництво, стало зрозумілим, що в'єтнамці остаточно стали на сторону СРСР у його конфлікті з Китаєм.

У період після виведення американських військ із Південного В'єтнаму у березні 1973 р. і до об'єднання В'єтнаму у липні 1976 р., Китай використав сприятливий момент і у січні 1974 р. захопив Парасельські острови, що розташовані у західній частині Південно-Китайського моря (ПКМ) неподалік від узбережжя обох країн. Парасельські острови на той момент мали спірний статус,

але більша їх частина контролювалась Південним В'єтнамом. Цей факт надовго затьмарив формально дружні й партнерські відносини між двома країнами й продовжує впливати негативним чином на весь комплекс двосторонніх відносин і до сьогодні.

Суттєвим фактором погіршення китайсько-в'єтнамських відносин також послужили події у Камбоджі, де у 1975 р. до влади прийшли «червоні кхмери» на чолі з Пол Потом, які обрали Китай своїм єдиним зовнішньополітичним союзником. Під керівництвом «червоних кхмерів» Камбоджа отримала нову назву – Демократична Кампучія. Крім організації соціальних експериментів всередині держави, «червоні кхмери» почали висувати територіальні претензії до В'єтнаму і влаштовувати прикордонні провокації. Після ряду обмежених військових операцій керівництво В'єтнаму прийшло до висновку про необхідність більш рішучих дій.

Водночас, офіційний Пекін розгорнув потужну антив'єтнамську кампанію у Китаї, відкликав своїх спеціалістів та припинив економічну допомогу В'єтнаму і почав зосереджувати свої війська на китайсько-в'єтнамському кордоні. Озброєні та навчені китайськими військовими радниками, полпотівські війська посилили свої провокації уздовж в'єтнамсько-кампучійського кордону. Етнічні китайці (хуацяо), які жили на півночі В'єтнаму уздовж китайського кордону (близько 200 тисяч чоловік), почали масово перетинати кордон, залишаючи В'єтнам. Ті китайці, які жили у Сайгоні та інших містах на півдні В'єтнаму, намагалися виїхати у країни Південно-Східної Азії, головним чином, у Таїланд і Гонконг, де численні спільноти хуацяо пропонували їм притулок і захист. Масовий від'їзд китайців-хуацяо суттєво погіршив економічне становище В'єтнаму, оскільки значною мірою дестабілізував торгівлю, кустарне й дрібне виробництво на півдні В'єтнаму.

Опинившись перед загрозою агресії з боку Китаю та полпотівського режиму в Кампучії, В'єтнам почав зміцнювати свій союз з СРСР та іншими соціалістичними країнами. У листопаді 1978 р. був підписаний довгостроковий договір про дружбу та всебічне

співробітництво з СРСР, а також двосторонній договір про військову взаємодопомогу. Завдяки цій політичній, економічній і військовій підтримці в'єтнамське верховне командування було у змозі реалізувати відповідну стратегію – наступальну проти «червоних кхмерів» на південно-західному кордоні з Кампучією і оборонну проти китайських військ на північному кордоні.

Разом з кампучійськими народними силами, повсталими проти кривавого режиму Пол Пота і об'єднаними у єдиний фронт за національний порятунок Кампучії, в'єтнамська армія розгорнула масштабний наступ, який призвів до звільнення столиці країни м. Пномпень 7 січня 1979 р. Армія «червоних кхмерів» була розгромлена, її залишки сховались у Таїланді. За підтримки в'єтнамських збройних сил у Пномпені було створено новий уряд.

Пекін у відповідь у лютому 1979 р. сконцентрував на в'єтнамському кордоні 600 тисяч китайських військ і атакував в'єтнамські прикордонні провінції уздовж всього кордону, захопивши і сплюндрувавши в'єтнамські міста Лангшон, Каобанг і Лаокай. В'єтнамський уряд оголосив загальну мобілізацію. Застосовуючи стару тактику і застарілу військову техніку, китайські війська, незважаючи на їх чисельну перевагу, понесли значні втрати у боях із загартованими в'єтнамськими бійцями та їх командирами. Серйозні військові поразки і майже одностайне засудження з боку світової громадськості змусили Пекін припинити військові дії у кінці березня 1979 р. та вивести свої війська із В'єтнаму.

Але військові успіхи В'єтнаму не запобігли посиленню соціальних та економічних труднощів у країні. Навпаки, тепер потрібно було ще надавати значну допомогу Кампучії, спустошеній за чотири роки режиму «червоних кхмерів», та відбудовувати зруйновані китайськими загарбниками північні райони В'єтнаму. Упродовж 1979-1989 рр. між В'єтнамом і Китаєм продовжували точитись запеклі сутички на сухопутному кордоні. Знову загострились територіальні суперечки у ПКМ, які призвели у 1988 р. до морських сутичок навколо архіпелагу Спратлі (ще один спірний архіпелаг у

ПКМ). У результаті морського бою між флотами КНР та СРВ Китай захопив 6 рифів і атолів архіпелагу Спратлі, які В'єтнам продовжує вважати своїми.

У грудні 1986 р. VI з'їзд Комуністичної партії В'єтнаму (КПВ) проголосив нову політику партії – політику оновлення («дой мой»), яка передбачала необхідність радикальної реформи економічної структури та управління в країні, ліквідації бюрократичного централізованого управління та поступового переходу до ринкової економіки. На цьому з'їзді були також сформульовані принципи внутрішньої та зовнішньої політики В'єтнаму. Ханой, зокрема, заявив про готовність вести переговори «для відновлення дружби між В'єтнамом і Китаєм, за мир у Південно-Східній Азії і в усьому світі». У відповідь китайська сторона також висловила бажання узгодити питання, які стосуються сухопутного кордону і пом'якшити напруженість між двома країнами. Виведення в'єтнамських військ із Кампучії у вересні 1989 р. і політика оновлення, проголошена В'єтнамом, дозволили поступово відновити відносини між КНР та СРВ, які були нормалізовані у 1991 р.

Наприкінці 1992 р. було прийнято угоду про «Основні принципи вирішення питань щодо прикордонних територій між Китайською Народною Республікою і Соціалістичною Республікою В'єтнам». Вона передбачала врегулювання наявних розбіжностей щодо демаркації сухопутного кордону між двома країнами, а також розмежування у водах Тонкінської затоки.

Але невирішеним залишалось питання щодо суверенітету над Парасельськими островами і островами Спратлі у ПКМ. Наприкінці 1991 р. КНР та СРВ підписали комюніке, яке зобов'язувало обидві країни врегулювати прикордонні та інші територіальні питання мирно й шляхом переговорів. Були сформовані експертні групи з представників В'єтнаму і Китаю щодо розгляду зазначених питань, але представники обох країн усвідомлювали, що проблема вирішення територіальних суперечок вимагатиме тривалих перемовин.

З метою врегулювання територіальних питань та досягнення консенсусу у сфері міждержавних відносин обидві країни узгодили спільну стратегію «стабільності задля розвитку». У рамках цієї стратегії лідери В'єтнаму і Китаю у 1999 р. затвердили Директиву з «16 золотих ієрогліфів», яка, базуючись на спільній конфуціанській ідеології, передбачає добросусідство і дружбу, всебічне співробітництво, довгострокову стабільність, орієнтацію на майбутнє тощо. Також обидві країни зобов'язались будувати свої відносини на основі «чотирьох хороших ознак», а саме: «хороші сусіди, хороші друзі, хороші товариші і хороші партнери».

У грудні 2000 р. у ході візиту в Китай президента СРВ Ч.Д. Лионга було підписано Спільну декларацію про всебічне співробітництво між двома країнами у Новому столітті. У 2011 р. сторони ухвалили спільну Програму щодо започаткування стратегічних відносин всебічного співробітництва і партнерства між урядами КНР та СРВ, а також п'ятирічний План розвитку торгово-економічного співробітництва між двома країнами на 2012–2016 рр.

У 2009 р. Китай і В'єтнам завершили демаркацію сухопутного кордону, що означало узгодження більш ніж 1300-кілометрового сухопутного кордону між двома державами. Як заявили представники обох країн, завершення демаркації сухопутного кордону є епохальною подією у відносинах між Китаєм і В'єтнамом, що сприятиме миру і стабільності у прикордонних районах, значному збільшенню обсягів прикордонної торгівлі, а також надасть нового імпульсу контактам між людьми двох сусідніх країн.

Співробітництву із В'єтнамом Китай історично приділяє підвищену увагу. Офіційний Пекін, використовуючи як політичні, так і економічні важелі, наполегливо демонструє своє бажання бути прикладом для В'єтнаму. Водночас, відносини між країнами, з огляду на існуючі суперечки довкола територіальної приналежності Парасельських островів і архіпелагу Спратлі, є доволі складними. У 2012 р. В'єтнам та Китай продовжили оскаржувати приналежність островів після серії інцидентів у цьому районі, включаючи

чинення опору навігації в'єтнамських риболовних суден китайськими кораблями.

У 2014 р. відносини між двома країнами знову відчутно загострились. На початку травня КНР незаконно розпочала роботи щодо встановлення нафтової бурової платформи у виключній економічній зоні СРВ, на відстані 130 морських миль від узбережжя центрального В'єтнаму біля Парасельських островів. Зазначені дії КНР були визнані в'єтнамською стороною як порушення суверенного права та юрисдикції СРВ, а також всіх двосторонніх домовленостей між країнами. 7 травня того ж року в районі бурової платформи у зазначеному районі Південно-Китайського моря стався інцидент між китайськими ВМС та в'єтнамськими кораблями, які здійснювали превентивні заходи щодо недопущення введення у дію китайської бурової платформи. У травні 2014 р. у в'єтнамських містах Ханой, Хошимін і Дананг відбулись масові демонстрації із засудженням дій китайської влади. Антикитайські демонстрації, що пройшли у містах В'єтнаму, стали найбільшими у СРВ за останнє десятиріччя і засвідчили новий виток загострення територіальних суперечок.

В'єтнам закликає КНР дотримуватись міжнародного права у вирішенні територіальних суперечок та утримуватись від будь-яких дій, які можуть ще більше ускладнити ситуацію в регіоні. У зв'язку з обстановкою, що склалася у ПКМ, В'єтнам закликав країни-члени АСЕАН активізувати свої зусилля й працювати разом у розробці юридично зобов'язуючого документу між КНР та країнами-членами АСЕАН, а саме Кодексу поведінки у Південно-Китайському морі.

В'єтнам, в рамках участі у міжнародних заходах та прийому іноземних гостей в країні публічно завжди закликає КНР припинити незаконну діяльність у Південно-Китайському морі та зазначає, що позиція країни щодо врегулювання ситуації у ПКМ завжди базується на уникненні будь-яких силових варіантів розв'язання проблеми та загострення ситуації і спрямована на знаходження

мирних варіантів рішень у відповідності до принципів міжнародного права, положень Конвенції ООН з морського права 1982 р., а також необхідності прискорити завершення розробки Кодексу поведінки сторін у Південно-Китайському морі.

З огляду на загострення в'єтнамсько-китайських стосунків внаслідок територіальних суперечок між СРВ та КНР щодо приналежності Парасельських островів та островів Спратлі, триває поступове зближення В'єтнаму зі Сполученими Штатами Америки. В'єтнам розглядає США як протипагу китайській експансії в регіоні. Водночас, Сполученими Штатами зближення з В'єтнамом розглядається у контексті стратегії перерозподілу балансу сил та нарощування американської присутності у Південно-Східній Азії та Азійсько-Тихоокеанському регіоні (АТР). Разом з тим, позиція США полягає у необхідності вирішення спірних питань на багатосторонньому рівні, а не виключно у двосторонньому форматі між країнами, інтереси яких перетинаються у Південно-Китайському морі, як це пропонує Китай.

У військовому відношенні Китай може дозволити собі жорстку лінію поведінки у відносинах з В'єтнамом. За офіційними даними, військовий бюджет Китаю у 2020 р. склав 252 млрд дол. США, що більш ніж у 45 разів перевищує кошти (5,5 млрд дол. США), що виділяються на оборону у СРВ. Пекін також домінує на економічному фронті. Наразі Китай є найбільшим торговельним партнером В'єтнаму (у 2020 р. товарообіг між двома країнами досяг позначки у 133 млрд дол. США). На Китай припадає 32% всього в'єтнамського імпорту і 14% в'єтнамського експорту. Особливо сильні позиції китайських постачальників у машинобудуванні, текстилі та електроніці. Водночас, в економіці існує значний торговельний дисбаланс на користь КНР, який безперервно зростає в останнє десятиліття (у 2020 р. торговельний дефіцит В'єтнаму у торгівлі з КНР складав 35,3 млрд дол. США).

Намагаючись зберегти свої позиції в АСЕАН, Китай змушений на словах підтверджувати свою прихильність Декларації про

Кодекс поведінки сторін у Південно-Китайському морі, продовжуючи за лаштунками офіційних переговорів спроби внести розкол в ряди членів АСЕАН. КНР, як найбільша економіка та найбільша військова держава регіону, намагається отримати політичний та економічний контроль над СРВ та іншими слабшими країнами регіону, такими як Камбоджа, М'янма, Лаос, витіснити США і Японію з Південно-Східної Азії та створити для себе зону виключних інтересів.

В'єтнам, зі свого боку, все частіше вказує на положення міжнародного права, зокрема, Конвенції ООН 1982 р. з морського права, Декларації про Кодекс поведінки сторін у Південно-Китайському морі, прийнятої Китаєм та Асоціацією країн Південно-Східної Азії (АСЕАН), щоб відстоювати свою позицію. Повага до принципів міжнародного права, Статуту ООН і положень Конвенції ООН з морського права, врегулювання всіх спорів мирними засобами, просування у розробці Кодексу поведінки у Південно-Китайському морі і є, на думку в'єтнамської сторони, ключем до вирішення комплексу питань, пов'язаних із територіальними суперечками у цьому регіоні.

Аналізуючи викладене можна зробити наступні висновки. Наразі, попри наявність територіальних суперечок і конфліктів у Південно-Китайському морі, обидві країни мають двосторонні відносини, які принаймні офіційно характеризуються «всеосяжним партнерством» та «стратегічною взаємодією». Ключовим об'єднуючим фактором для Китаю і В'єтнаму є подібність існуючих у цих країнах політичних режимів. Комуністичні партії КНР та СРВ мають тісні контакти й значним чином впливають на найбільш важливі напрямки двосторонніх відносин. Міжпартійні та міждержавні відносини на найвищому рівні підкріплюються обміном численними делегаціями відділів ЦК правлячих партій та провінційної влади, спільними семінарами з різних ідеологічних та теоретичних питань. Такий формат зв'язків дозволяє обом сторонам обмінюватись думками та приймати узгоджені рішення

щодо широкого кола питань, а також тримати рівень можливого загострення відносин під постійним контролем.

Протистояння КНР та СРВ періодично призводить до ескалації напруженості у регіоні та може у майбутньому спровокувати збройний конфлікт. Водночас, у найближчій перспективі такий розвиток подій здається малоімовірним. На сьогодні і Китай, і В'єтнам зацікавлені в уникненні відкритого конфлікту. При цьому, подальше в'єтнамсько-китайське протистояння обумовлює посилення гонки озброєнь і відповідно спонукає світових експортерів до більш активного просування озброєнь і військової техніки на ринки КНР та країн АСЕАН, особливо В'єтнаму.

В'єтнамсько-китайський конфлікт навколо Парасельських островів та островів Спратлі використовуватиметься Сполученими Штатами Америки для вирішення питання про посилення своєї присутності, у тому числі військової, у регіоні Південно-Китайського моря та Південно-Східної Азії загалом. Триваючий конфлікт із Китаєм у регіоні ПКМ є головним чинником, який підштовхує В'єтнам до подальшого зближення із Сполученими Штатами Америки. В'єтнам та США пом'якшують серйозні розбіжності в ідеологічному аспекті та концентруються на перевагах спільної стратегії: В'єтнам докладатиме зусиль для захисту свого суверенітету над островами у ПКМ, тоді як Сполучені Штати забезпечуватимуть свободу судноплавства і у перспективі розглядають В'єтнам як оплот проти подальшої експансії Китаю у ПКМ та на півдні АТР, що загрожує стратегічним інтересам США у цьому регіоні.

Багатовимірний аспект китайсько-в'єтнамських відносин виходить далеко за межі проблеми юридичної приналежності Парасельських островів та архіпелагу Спратлі. Для Китаю В'єтнам – це ключовий елемент поясу безпеки. Якщо В'єтнам не перебуватиме у сфері впливу Китаю, або не буде принаймні дружньо налаштований до КНР, у Пекіні це постійно викликатиме тривогу. У Ханой це прекрасно усвідомлюють і готові зближуватися з іншими

великими гравцями – Сполученими Штатами, Японією, АСЕАН, Європейським Союзом, щоб зміцнити свої позиції у діалозі з КНР. В'єтнамське керівництво розуміє, що Китай, їх великий північний сусід, завжди залишатиметься поруч, але їм важливо відчувати, що за межами регіону Південно-Східної Азії є й інші гравці, для яких Китай є опонентом та суперником. Саме цей фактор і обумовлює інтерес В'єтнаму до багатосторонніх структур та організацій, що дозволяє йому підкреслити власний суверенітет.

2.9. Індійсько-пакистанське прикордоння: історичний розвиток та сучасні засади узгодження суперечностей

Майже три чверті століття індійсько-пакистанське прикордоння залишається ареною нескінченного конфлікту, який протягом зазначеного періоду історичного розвитку обох країн тричі переростав у прямі війни, не говорячи вже про численні збройні сутички. Така ситуація у відносинах між двома ядреними державами не лише створює пряму загрозу регіональній безпеці у Південній Азії, а й підриває стабільність у межах глобальної безпеки, створює серйозні перешкоди на шляху подальшого поглиблення інтеграційних процесів у південно-азійському регіоні. Україна також має враховувати існуючі серйозні індійсько-пакистанські прикордонні проблеми під час реалізації своїх зовнішньополітичних та зовнішньоекономічних завдань у зазначеному регіоні. Президент України В. Зеленський під час свого виступу 5 липня 2021 р. на Всеукраїнському форумі «Україна 30. Міжнародна політика» наголосив, що «важливим партнером для України є Індія, яка розглядається як один з лідерів Азії». Крім того, для України, яка також має певні прикордонні проблеми із деякими сусідніми країнами, і дає рішучу відсіч російській агресії на Сході та Півдні країни, вкрай важ-

ливо осмислити досвід узгодження існуючих суперечностей в індійсько-пакистанському прикордонні.

Зазначена проблема отримала достатньо вагоме висвітлення у дослідженнях закордонних, передусім американських, європейських, індійських та інших науковців. Серед найбільш відомих наукових праць потрібно виділити праці В. Шофілд «Кашмір у конфлікті»; С. Боуз «Корені конфлікту, шлях до миру»; Я. Хан «Велике розділення: створення Індії та Пакистану. Серед українських вчених зазначену проблематику плідно розробляє О.А. Борділовська («Індія і Пакистан: інтелектуальна історія розлучення») та ін.

Вищеперераховані дослідники та їхні наукові розвідки, як правило, присвячені витокам проблем індійсько-пакистанського прикордоння, основою яких є кашмірський конфлікт. Водночас, недостатньо проаналізовано у науковій літературі останній період розвитку кашмірського конфлікту, під час якого з'явилися серйозні підстави для політичного поштовху у спробах знайти компроміс між Індією та Пакистаном під тиском деяких зовнішніх чинників. Виходячи з цього, метою наукового дослідження є спроба проаналізувати історичний розвиток кашмірської проблеми у контексті нинішніх спроб обох країн знайти взаємоприйнятний формат узгодження довготривалих прикордонних суперечностей. Актуальність поставленого завдання обумовлена необхідністю прискіпливого вивчення українською стороною досвіду та уроків спроб Індії й Пакистану знайти шляхи розв'язання прикордонного конфлікту, який відволікає чимало ресурсів та відняв десятки тисяч життів їхніх громадян.

Індійський дослідник А.Н. Бангор, характеризуючи кашмірський конфлікт, зазначає, що «внаслідок свого багатства та геостратегічної важливості, Дžамму і Кашмір продовжують залишатися точкою здійснення вогню» між Індією та Пакистаном, що призводить до нескінченних війн і відповідних соціальних, економічних та політичних втрат для обох країн. На думку експерта, кашмірський конфлікт залишається однією з найбільших загроз

XXI ст. Якщо його не вирішити, це може призвести до ядерної війни, що посіє хаос в усьому світі.

Науковці, які досліджують непросту історію індійсько-пакистанських відносин, сходяться на тому, що напруження у кашмірському конфлікті живиться всеохоплюючою недовірою, яка існує між двома країнами, а корені цього конфлікту ростуть з часів британської колонізації Індії. Британська колоніальна імперія, намагаючись зберегти Індію у своєму складі як найкоштовнішу перлину, здійснювала політику «розділяй та володарюй», нацьковуючи одну проти одної дві найбільш чисельні частини Індії, – індусів і мусульман. Британський уряд запровадив пряме управління на субконтиненті, починаючи з 1858 р., та контролював всі зовнішні та військові справи в регіоні. Під час цього прямого правління територія Індії була поділена на дев'ять провінцій та 584 князівства, серед яких були Джамму і Кашмір. Ці князівства мали більшу автономію у порівнянні з іншими частинами Індії. Після Другої світової війни питання надання незалежності Індії постало безпосередньо на порядку денному. Однак, на перший план вийшов конфлікт між двома партіями – Індійським національним конгресом та Мусульманською лігою, які представляли інтереси найбільших релігійних груп індійського населення.

Конгрес намагався зберегти індійський субконтинент як єдине ціле, у той час як Ліга, навпаки, прагнула до створення незалежної держави для мусульман і відстоювала дводержавну теорію розподілу території Індії. Наростаюче напруження та спалахи насильства між індусами та мусульманами, що розпочались при сприянні британських колоніальних властей, призвели до того, що Британія взяла за основу план Мусульманської ліги. За цим планом територія індійського субконтиненту мала бути поділена на території із переважно індіїстським населенням (Домініон Індії) та переважно мусульманським населенням (Домініон Пакистану). Щодо князівств було визначено, що вони мають три опції:

приєднатись до Пакистану, стати частиною Індії або залишитись незалежними.

У той час як більшість князівств висловились за приєднання до Індії, махараджа Джамму і Кашміру, індус Харі Сінгх вирішив обрати шлях незалежного статусу для свого князівства, не зважаючи на те, що більшість населення князівства становили мусульмани. Законодавча асамблея Джамму і Кашміру висловила повну підтримку своєму махараджі. Однак, вона представляла лише вісім відсотків населення князівства, якому було дозволено обирати законодавчий орган. Більшість населення неодноразово виступала проти його жорстких методів управління. Коли 15 серпня 1947 р. Індія та Пакистан стали незалежними країнами і князівством необхідно було зробити остаточний вибір, Харі Сінгх заявив, що сподівався на досягнення незалежного статусу князівства.

Велика Британія передала сусідній із Джамму і Кашміром Гуджаспур, населення якого також у своїй більшості складалось з мусульман, до Індії. Незабаром після цього пропакистанські збройні загони вторглись на територію Джамму і Кашміру. Харі Сінгх звернувся за допомогою до Індії, а Індія, відповідно, погодилася надати таку допомогу, якщо махараджа погодиться на приєднання до Індії, що він і зробив. Пакистан заявив, що це приєднання незаконне і зроблено проти волевиявлення народу. Ситуація значно загострилась. Незабаром розпочалася перша індо-пакистанська війна, а Кашмір виявився розділеним між Індією та Пакистаном. На підконтрольній Індії території з'явився штат Джамму і Кашмір, який став джерелом постійних проблем для країни.

Варто також зазначити, що кашмірський конфлікт для Індії та Пакистану важить значно більше, ніж просто зіткнення стратегічних інтересів. Передусім, Кашмір перетворився на поле битви двох ідентичностей. Для секулярної Індії це був шлях довести, що мусульманська більшість регіону може стати її невід'ємною частиною, у той час як Пакистан дотримувався теорії двох націй, кожна з яких має отримати незалежність. Для Пакистану це був шлях

відновити свою мусульманську ідентичність, стаючи ісламською країною і, таким чином, врятувати мусульманську націю в регіоні.

З висоти набутого досвіду парламентських спроб розв'язати складні, запутані та довготривалі проблеми в індійсько-пакистанському прикордонні, насамперед, у Кашмірі, особливої актуальності нині набуває осмислення тієї напруженої боротьби, яка точилася у керівництві Індійського національного конгресу у 1947 – 1948 рр. навколо умов входження Кашміру до Індійської держави. Йдеться про існуючі серйозні розбіжності між прем'єр-міністром Індії Дж. Неру та очільником міністерства у справах князівств В. Пателем. Останній визначався безкомпромісністю і рішучістю у діяльності щодо прискорення входження князівств до Індійського Союзу. Він також не сприймав надто секулярні погляди Неру і вважав, що прем'єр-міністр забагато уваги приділяє мусульманам і потурає їм, не враховуючи належним чином того, що після виникнення Пакистану мусульмани, на його думку, становили загрозу для країни. Водночас, Дж. Неру не підтримував праворадикальні підходи В. Пателя і його близькість до РСС – радикальної індуської організації.

В. Патель був рішуче налаштований на прискорення процесу входження князівств до Індійського Союзу і, у разі необхідності, як це було у випадку із Хайдарабадом, до використання індійських військ. Схожу рішучість він намагався використати і під час розв'язання проблеми Кашміру. Сьогодні в індійській політичній думці і в історичних дослідженнях широкого розповсюдження набуло твердження про те, що суперечка навколо Кашміру могла бути своєчасно вирішена і не було б допущено стратегічної помилки щодо Кашміру, яка так дорого коштувала Індії. І, звичайно, як би В. Патель був ще живий у 1957 р., він би точно не допустив появи в тексті Конституції Індії статті 370 про особливий статус штату Джамму і Кашмір.

Лише після приходу до влади в Індії Бхаратія джаната парті (БДП – Індійська народна партія) на чолі із її лідером Н. Моді, у

країні почали формуватися умови для ліквідації особливого статусу штату Джамму і Кашмір із відповідними змінами в основному законі країни. Сам Н. Моді ще в юності брав активну участь у діяльності радикальної індуїстської партії РСС і, вже перейшовши до БДП, він фактично реанімував лінію В. Пателя у питанні штату Джамму і Кашмір, зробивши рішучий крок до ліквідації його особливого статусу.

У серпні 2019 р. індійський уряд ухвалив рішення про ліквідацію особливого статусу штату Джамму і Кашмір, а парламент Індії відмінив статтю 370-ї конституції країни, яка наділяла цей штат особливим статусом. Раніше, у штаті Джамму і Кашмір будь-які закони і розпорядження федерального уряду Індії повинні були отримати схвалення місцевої законодавчої асамблеї, звісно, за виключенням питань оборони і зовнішніх зв'язків. Також, індійська конституція містила статтю 35 А, яка забороняла не кашмірцям переїздити до цього штату, купувати землю і працювати в органах місцевої влади. Відповідно до цієї статті, кашмірці також отримували низку пільг щодо прийняття на державну службу і при вступі в учбові заклади штату. Після скасування особливого статусу Кашміру, жителі інших частин Індії отримали право на власність і довічне проживання у Кашмірі.

Правляча в Індії БДП, яка базується на проіндуїстських позиціях, які відомий британський фахівець з історії Індії Х. Джаффре-лом охарактеризував як «етнічну демократію», протягом тривалого часу закликала до зміни статусу штату Джамму і Кашмір. Цей заклик був постійною платформою нинішнього прем'єр-міністра Індії Н. Моді. Зазначений пункт був присутнім у його передвиборчому маніфесті ще у 2014 р., коли Н. Моді вперше був обраний прем'єр-міністром. Однак, протягом своєї першої каденції він ще не наважувався зробити такий радикальний крок. І лише після повторної перемоги на загальнонаціональних виборах весною 2019 р., Н. Моді врешті-решт прийняв довгоочікуване рішення. За скасування 370-ї статті конституції проголосував 351 депутат,

проти – 72. Навіть генеральний секретар опозиційного Індійсько-го національного конгресу також підтримав це рішення.

Нью-Делі виправдовує своє рішення тим, що бажає досягти стабілізації ситуації у Джамму та Кашмірі та забезпечити його більш повну інтеграцію в Індійську державу. Уряд Н. Моді посилався також на те, що зазначене рішення було спрямоване на підтримку місцевого управління та заохочення інвестицій в економіку штату, яких до цього бракувало.

Протягом періоду з кінця 2020 р. й по теперішній час ситуація щодо пошуку оновленого формату узгодження довготривалого конфлікту в індійсько-пакистанському прикордонні отримала достатньо відчутного поштовху до активізації дій у цьому напрямку. Головною рушійною силою цього зрушення стали ті зміни у геополітичному балансі сил, які відбулися за цей час в Індо-Пакистанському регіоні. Передусім, це пов'язано із загостренням американсько-китайського протиборства, коли адміністрація президента США Дж. Байдена розглядає Китай як свого головного суперника на глобальному рівні і намагається сформувати могутню антикитайську коаліцію як надійний засіб протистояння натиску КНР. У головному документі адміністрації США у сфері безпеки – «Тимчасовому стратегічному керівництві у сфері національної безпеки», який було оприлюднений на початку березня 2021 р., Китай охарактеризовано як такий, що «стрімко стає більш настирним і є єдиним суперником, який має здатність поєднати свою економічну, дипломатичну, військову та технологічну могутність, і кинути виклик стабільній та відкритій міжнародній системі». Відтак, стверджується в документі, «підтримуючи і захищаючи нашу безпрецедентну мережу союзів і партнерств, ми також будемо стримувати агресію Китаю і протистояти загрозам нашої колективної безпеки, процвітання і демократичному способу життя».

Особливу роль у просторі Індо-Тихоокеанського регіону США відводять створеному у листопаді 2017 р. Чотиристоронньому діалогу з питань безпеки (Quadrilateral Society або Quad),

до якого увійшли США, Австралія, Індія та Японія. Загострення протистояння з Китаєм всіх зазначених країн викликало на початку 2021 р. помітну активізацію цього «квартету». 12 березня 2021 р. відбувся перший в історії саміт Quad у режимі онлайн за участі лідерів США, Австралії, Індії та Японії. Активна участь Індії у роботі саміту дала підстави говорити про перегляд нею традиційного принципу «стратегічної автономності», внаслідок посилення агресивної поведінки Пекіна у регіоні, у тому числі, й на індійсько-китайському кордоні. Тому США надають великого значення поглибленню співробітництва з Індією, яке має стратегічний характер. Свідченням цього став візит до Індії держсекретаря США Е. Блінкена 27–28 липня 2021 р., його перемовини зі своїм індійським колегою та прем'єр-міністром Н. Моді. Під час візиту особливо наголошувалось на важливості поглиблення співпраці обох країн у форматі безпекового альянсу Quad, який протистоїть Китаю у зв'язку із його зростаючим впливом.

24 вересня 2021 р. у Вашингтоні Дж. Байден провів саміт лідерів країн, що входять до Quad, результатом якого стала заява лідерів США, Японії, Індії та Австралії про відданість справі захисту демократії в Індо-Тихоокеанському регіоні, яка ґрунтувалась на їхньому спільному занепокоєнні щодо зростання впливу Китаю у цьому регіоні.

Разом з тим, нинішній президент Дж. Байден та його команда ще під час своєї передвиборчої кампанії піддавали доволі гострій критиці дії прем'єр-міністра Індії в індо-пакистанському прикордонні після серпня 2019 р., тобто після ліквідації особливого статусу Дžамму і Кашміру та утисків, як вважають у Вашингтоні, прав мусульман. Вбачаючи у розвиткові відносин з адміністрацією Дж. Байдена надійний засіб посилення своїх позицій у регіоні, прем'єр-міністр Індії Н. Моді змушений зважати на американську критику і шукати відповідні шляхи подолання тих причин, що її викликали. Разом з тим, і Пакистан, незважаючи на різку крити-

ку дій індійського уряду у Кашмірі, змушений реагувати на низку проблем, які постали перед країною. Це, по-перше, кардинальні зміни у сусідньому Афганістані, в якому рух «Талібан» знову прийшов до влади. Це загрожує зростанню впливу у самому Пакистані радикального ісламістського руху «Пакистан Талібан», та посилює серйозну стурбованість у головного союзника Пакистану, – Китаю, який може зіткнутись із зростанням сепаратистських настроїв серед мусульманського населення Синьцзян-Уйгурського автономного району і, крім того, поставити під загрозу успішну реалізацію багатомільярдних проектів у Китайсько-Пакистанському економічному коридорі.

23 березня 2021 р. на День республіки Пакистан прем'єр-міністр Індії відправив своєму пакистанському колезі І. Хану «меседж доброї волі». У своєму листі він підкреслив, що «Індія бажає дружніх відносин з народом Пакистану» і додав, що для цього «потрібно створити атмосферу довіри, уникнення терору і ворожості».

У свою чергу, прем'єр-міністр Пакистану і начальник Генерального штабу генерал К. Джавед Баджа також відповіли аналогічними заявами. Вони закликали до мирного розв'язання довготривалого територіального конфлікту з Індією у Кашмірі, наголошуючи, що цей конфлікт є головним чинником двосторонньої напруги. Генерал Д. Баджа підкреслив, що «час поховати минуле та потурбуватись про майбутнє».

25 червня 2021 р. прем'єр-міністр Індії Н. Моді провів важливу зустріч із групою проіндійських політиків із Кашміру, що стало першим публічним заходом Нью-Делі після ліквідації кашмірської автономії та репресивних заходів щодо низки місцевих політиків і громадських активістів, які виступали проти дій центральної влади у регіоні. До цієї зустрічі індійського прем'єра спонукали не лише ті зовнішньополітичні та геополітичні чинники, які він мав враховувати, а ще й те, що заходи, які були впроваджені урядом у Джамму та Кашмірі у серпні 2019 р., не принесли очікуваних ре-

зультатів. Натомість, у регіоні не вщухало невдоволення місцевого населення й наростали антиіндійські настрої.

Під час зустрічі однією з головних тем було обговорення низки заходів щодо переформатування виборчих дільниць у регіоні, що відкрило б шлях до проведення виборів. Н. Моді охарактеризував зустріч як «важливий крок у напрямку збільшення зусиль щодо розвитку і прогресу території Джамму і Кашміру». Серед кашмірських політиків на зустрічі були лідери місцевих партійних структур, які знаходились при владі на цій території протягом десятиліть. Декілька з них були ув'язнені після того, як було ліквідовано спеціальний статус штату. Вони висунули низку вимог, серед яких: повернення до колишнього територіального статусу, проведення виборів у регіоні для відновлення демократії, звільнення усіх політичних в'язнів. У самому Кашмірі політичні аналітики вітали проведення такої зустрічі. Як заявив колишній професор політології Кашмірського університету А. Баба, «початок процесу діалогу є гарним першим кроком, тому що він означає відхід від тієї негативної та нетолерантної риторики, яку ми чули з боку Нью-Делі після зміни статусу Кашміру».

Аналіз досліджуваної теми дозволив зробити такі висновки. Проблеми та конфлікти, що й донині існують у індійсько-пакистанському прикордонні, беруть свій початок ще з часів перебування Індії у складі Британської колоніальної імперії. Саме завдяки, передусім, політиці британських колоніальних властей, відбувалось штучне нацьковування двох найбільших етнорелігійних груп індійського населення, – індусів і мусульман, одна проти одної. Все це, у кінцевому підсумку, призвело до розколу індійського національного руху і появи двох найбільших політичних партій, – Індійського національного конгресу і Мусульманської ліги, кожна з яких висунула власне бачення майбутнього індійського субрегіону. Якщо Індійський національний конгрес виступав за збереження єдності Індії, то Мусульманська ліга вимагала створення ще й окремої держави для мусульман. Фактично, при підтримці

британських властей перемогла позиція Мусульманської ліги і були створені дві окремі держави – Індія і Пакистан.

Каменем спотикання та напруги у відносинах між обома новоствореними державами стала, у першу чергу, прикордонна територія Кашмір, поділена між ними, коли дві третини території відійшли до Індії, а одна третина – до Пакистану. Для максимального зниження напруги у створеному індійському штаті Джамму і Кашмір, заселеного переважно мусульманами, влада Індії ввела у конституцію країни 370-ту статтю, згідно з якою штат Джамму і Кашмір отримав особливий статус і певну автономію. Однак, це не зняло суперечки між Індією та Пакистаном, який вважав, що територія Кашміру має належати йому. Все це призводило до періодичного загострення відносин і, навіть, виникнення декількох збройних конфліктів між Індією та Пакистаном.

Врешті-решт, у серпні 2019 р. правляча в Індії Бхаратія джаната парті і її лідер, що став прем'єр-міністром країни, Н. Моді, які притримувалися платформи індуйстського націоналізму, вирішили ліквідувати особливий статус Джамму і Кашміру, виходячи з того, що у такий спосіб вдасться краще інтегрувати зазначену територію до державного організму Індії і звести нанівець сепаратистські настрої серед мусульманських мешканців регіону.

Фактичний провал цієї політики і кардинальні зміни у геополітичному балансі в Індо-Пакистанському регіоні, викликані, передусім, серйозним загостренням американсько-китайського суперництва, приходом до влади в сусідньому Афганістані радикального ісламістського руху «Талібан», змусили на початку 2021 р. як Індію, так і Пакистан зробити певні кроки у напрямку пом'якшення двосторонніх відносин та активізації спроб знаходження оновленого та більш гнучкого і досконалого формату порозуміння в індійсько-пакистанському прикордонні. Однак, останні події навколо Афганістану призвели до певного гальмування у реалізації нових кроків щодо опрацювання та втілення в життя оновленого формату інтеграції Кашміру у політичне тіло

Індійської держави і певного пом'якшення, на цій основі, індійсько-пакистанських суперечностей в їхньому прикордонні.

Спроби індійської влади щодо узгодження індійсько-пакистанських суперечностей у прикордонні шляхом створення особливого статусу окремого штату Джамму і Кашмір із власною конституцією і надзвичайно широкими повноваженнями, так і не призвели до стабілізації соціально-політичної ситуації на прикордонних територіях і не припинили активних дій сепаратистських сил. Індійський досвід свідчить про ймовірну небезпеку для України окремого статусу Донбасу, закріпленого у Конституції України.

2.10. Практика розв'язання суперечностей між Японією та Південною Кореєю: історичний досвід

Історія відносин між державами-сусідами Японію та Південною Кореєю у минулому столітті була сповнена драматизму та напруги. Попри взаємну економічну й політичну важливість цих країн одна для одної та створення у другій половині ХХ ст. доволі потужної нормативної бази для нормалізації і плідного розвитку відносин між ними, вони й досі залишаються нестабільними.

Обидві країни усвідомлюють важливість поглибленої співпраці для забезпечення і власної безпеки, і стабільності в Азії в цілому. Японія поряд із США, КНР та РФ має свої життєві інтереси на Корейському півострові, однак її участь у вирішенні політичних проблем та питань безпеки у цьому регіоні дещо обмежена, порівняно з участю інших вказаних вище трьох держав. Стаття 9 Конституції Японії проголошує, що держава не визнає військові засоби обстоювання національних інтересів, а отже Японія не може використовувати армію, флот, повітряні та інші сили для розв'язання міжнародних суперечностей. Після Другої світової війни Японія не могла мати істотних безпекових відносин з Південною Кореєю, і договори між цими країнами у цій сфері були пооди-

нокими. Проте їхні відносини були забезпечені посередництвом США, для яких ці союзники «мають життєво важливе значення для успішного вирішення регіональних проблем».

Маючи обмеження для співпраці у військовій сфері, Японія цілеспрямовано докладає зусиль для розвитку інших стратегічних сегментів взаємин між двома країнами. З 2001 р. Південна Корея є третім за величиною торговим партнером Японії. У 2018 р. загальний обсяг двосторонньої торгівлі цих країн зріс до 9,3 трлн єн. Більший обсяг товарообігу в Японії тільки з Китаєм (35,1 трлн єн) та США (24,5 трлн єн). Японія ж для Південної Кореї за обсягом експорту перебуває на 5-му місці (26,9 млрд дол. за даними 2017 р.) – після Китаю, США, В'єтнаму й Гонконгу, а за обсягом імпорту (54,2 млрд дол.) – на другому місці після Китаю.

В останні десятиліття продуктивно розвивається співпраця й у гуманітарній сфері, особливо в галузі культури, дозвілля та спорту. Країни спільно приймали чемпіонат світу з футболу у 2002 р., південнокорейська поп-культура, кіно- та телепродукція, сучасна музика – набули популярності в Японії (це явище отримало назву «Корейська хвиля»). Своєю чергою, деякі твори японської поп-культури – аніме, манга та відеоігри – після кількох десятиліть офіційної їх заборони та її відміни 1998 р. у рамках поступового відкриття внутрішнього ринку для японських товарів, зайшли на південнокорейський ринок культурних продуктів та користуються попитом. На кінець першого десятиліття ХХІ ст. припадає й стрімке зростання популярності японських романів серед корейських читачів. Японська література на цей час займала майже третину (32%) всього книжкового ринку Південної Кореї.

У «Блакитній книзі» японської дипломатії за 2014 р. відзначено, що «Республіка Корея (РК) і Японія є найважливішими сусідами, які поділяють такі фундаментальні цінності як свобода, демократія та повага до основних прав людини. Дві країни також поділяють спільні інтереси в підтримці регіонального миру та безпеки. ...Незважаючи на те, що перед двома країнами стоять склад-

ні питання у світлі нинішньої ситуації в Східній Азії, Японія продовжить докладати постійні зусилля для побудови орієнтованих на майбутнє і багаторівневих відносин з РК у всіх сферах, включаючи політику, економіку й культуру в широкій перспективі».

За оцінками аналітиків, піку своєї продуктивності взаємовідносини Японії та Південної Кореї сягнули 2015 р., коли на міждержавному рівні було розглянуто одне з найболючіших питань у взаєминах двох країн: питання про іанфу – сотні тисяч жінок для втіхи або секс-рабінь, яких примушували обслуговувати японських військових під час Другої світової війни. Левова їх частка була корейнками. Тоді міністр закордонних справ Японії Фуміо Кісіда запевнив, що японський уряд пожертвує 1 мільярд ієн (8,3 млн дол.) на оплату догляду за колишніми вцілілими секс-рабінями, а президент Південної Кореї Пак Кин Хе привітав досягнення порозуміння у цьому тяжкому й за давньому питанні як знак позитивного прогресу у відносинах Японії та Південної Кореї.

Однак проблеми історичного минулого, що роками тліли у доволі прихованому вигляді, вирвавшись назовні, стрімко почали здійснювати негативний вплив на сучасні відносини і незабаром перетворилися на політичний чинник напруги у зовнішніх відносинах і вагомий складник внутрішньополітичної боротьби. А «проблема іанфу» потягнула за собою актуалізацію й інших спірних питань у взаєминах Токіо й Сеулу. Зокрема, у колоніальний період примусову службу в Імператорській японській армії пройшли понад 100 тис. корейців. Зрештою, станом на сьогодні ситуація залишається вибухонебезпечною й мало прогнозованою.

Слід зазначити, що подібні соціально-політичні екстраполяції війн історичної пам'яті не є винаходом істеблішментів одного з «азійських тигрів» та країни висхідного сонця. Схожі процеси актуалізації болісного історичного досвіду, періодичного повернення минулого в сучасне й перетворення його не лише на об'єкт політичних змагань, а й на вагомий чинник загострення міждержавних відносин відбуваються в усьому світі. Відтак, вкрай важ-

ливо проаналізувати історичний досвід розв'язання суперечностей, що корелюють з війнами пам'яті, зокрема й між Японією та Південною Кореєю, закорінених у часи перебування Кореї (тоді – Кореїської імперії) під протекторатом Японії (1905–1910 рр.), а далі й повної анексії Кореї Японією, що тривала до закінчення Другої світової війни.

Розгляду спірних для Південної Кореї та Японії питань на сьогодні присвячено чимало публікацій, серед яких є й серйозні аналітичні роботи. Зокрема, праці доктора наук, старшого проректора кафедри Азії та Японії при Центрі стратегічних та міжнародних досліджень у Джорджтаунському університеті Майкла Гріна, колишнього заступника директора з досліджень Азійсько-Тихоокеанського дослідницького центру Волтера Х. Шоренстайна в Стенфорді, викладача міжнародної політики та східноазійських досліджень у Стенфордському університеті Деніеля Снайдера, науковців Азійської програми Карнегі Центру Джеймса Л. Шоффа та Пола К. Лі, професора Токійського університету Шина Кавашими, науковця Національного бюро Азійських досліджень США Теренса Рухріга, доцента Школи міжнародної служби Джорджтаунського університету Джи Йон Лі, старшого юриста відділу досліджень Азії в SWP, доктора Олександри Сакакі, а також низка статей російського фахівця з цієї проблематики доктора історичних наук, керівника Центру японських досліджень Інституту Далекого Сходу РАН В.О. Кістанов та ін. Усі ці публікації надають багатий матеріал для дослідження на прикладі Японії та Південної Кореї певних закономірностей розгортання війн пам'яті в їх соціально-політичній площині.

Як уже було зазначено, перебування анексованої на початках минулого століття Кореї у складі Японської імперії заклало фундамент досі не вирішених суперечностей між двома сучасними державами. Шлях до такої анексії був історично короткий. Унаслідок війни за контроль над Маньчжурією і Кореєю між Російською і Японською імперіями (1904–1905 рр.), в якій Росія зазнала нищівної поразки,

та підписання Портсмутського мирного договору (5 вересня 1905 р.) Корея перетворилася на протекторат Японії. Японські офіційні особи практично контролювали національний уряд, що викликало протести місцевого населення та надихало корейських націоналістів на спротив. Недовгий час Японія недооцінювала силу ворожості, з якою корейці реагували на своє залежне становище і переносили цю ворожість на запроваджувані Японією програми модернізації, та доволі швидко дійшла висновку, що збереження номінальних залишків самостійного існування Кореї й далі інспіруватиме поширення спротиву й лише повне підпорядкування країни абсолютній владі японського імператора здатне цей спротив загасити.

У липні 1907 р. Японія уклала із залежним від неї урядом Кореї Японсько-корейський договір 1907 р., за яким отримала повний контроль над внутрішніми справами у цій країні. Згідно договору, армію Корейської імперії було розпущено, а саму країну взято під повний контроль Японією через призначення японського принца й багаторічного прем'єр-міністра Японії Іто Хіробумі генерал-резидентом Кореї.

У 1909 р. Іто Хіробумі був убитий одним з видатних діячів корейського націоналістичного руху Ан Чжун-геуном. Вбивство принца Іто корейськими націоналістами поклало край протекторату і призвело до прямої анексії країни. 22 серпня 1910 р. Японія офіційно анексувала Корейську імперію, уклавши з нею відповідний договір.

Капітуляція Японії у Другій світовій війні принесла Кореї незалежність після 35 років японського імперіалістичного правління. Однак, після поділу Кореї на Північну та Південну, остання, намагаючись заручитися підтримкою американської сторони, позиціонувала себе як єдиний оплот проти Північної Кореї, що перебувала під впливом СРСР, та Японії. І це було однією з причин її відмови від встановлення дипломатичних відносин з Японією.

У 1965 р. під тиском та з допомогою США дипломатичні відносини було встановлено та врегульовано підписанням Базового

договору. Відповідно до цього Договору та додаткових угод Японія відмовилась від інфраструктури й активів, що залишилися на Корейському півострові, і впродовж двох років передала близько 800 млн дол. (за японськими даними – понад 1,1 млрд дол.) до бюджету Південної Кореї у вигляді субсидій та позик з низьким відсотком. На цій підставі Корея офіційно відмовилася від вимог будь-яких подальших компенсацій за злочини, скоєні японською державою у період її колоніального правління. Підписання Базового договору уможливило стрімкий розвиток торговельно-економічних, дипломатичних, культурних відносин між країнами та поступове розширення їх військово-технічного співробітництва.

Проте підписання договору не усунуло суперечностей між двома країнами, пов'язаних більшою мірою з припущенням корейської нації з боку японської колоніальної влади, особливо в часи Другої світової війни, меншою – з територіальними претензіями. Обидві проблеми понад півстоліття залишалися чутливими й з часом ця чутливість лише більшає. У часи біполярного світу й холодної війни, коли обидві країни були азійським оплотом США у протистоянні СРСР та Китаю, ці проблеми утримувалися у своєму латентному стані, не в останню чергу через вплив США. Однак після розпаду СРСР і всього соціалістичного табору «антикомуністичні скріпи двох країн ослабли, і їх історичні реалії вийшли на перший план. Основна мотивація існування військово-політичного трикутника Японія – США – Південна Корея була переорієнтована з «радянської загрози» на загрози з боку Китаю, що збільшується з часом, та КНДР, озброєної ракетно-ядерною зброєю.

У 1990-х рр. керівники Японії та Південної Кореї намагалися впоратися з важким тягарем колоніального минулого, відсторонитися від нього задля розбудови «відносин, орієнтованих у майбутнє». Швидкими темпами зростали їх торговельно-економічні відносини. У 1990 р. приватні інвестиції у Південну Корею з боку японського бізнесу становили 4,4 млрд. дол., а вже 1991 р. товарообіг між двома країнами склав 29,1 млрд дол., в якому тільки чистий

прибуток Японії сягав близько 5,8 млрд дол. Багато товарів Південної Кореї були засновані на японських дизайні та технологіях.

Після чемпіонату світу з футболу, який у 2002 р. спільно приймали Японія й Південна Корея, 2005 р. був названий «роком дружби між Японією та Південною Кореєю». У квітні 2008 р. представники двох країн уклали угоду про налагодження та зміцнення довгострокових японсько-корейських відносин, ґрунтованих на «прагматичній дипломатії».

На рубежі тисячоліть та на початку XXI ст. ці відносини сягнули свого піку, що у 2015 р. уможливило відкрите обговорення давніх проблем та, на перший погляд, створило умови для їх остаточного розв'язання. Однак офіційне звернення до них по суті зіграло парадоксальну роль спускового гачку, який в умовах внутрішніх проблем та зростання націоналістичних настроїв в обох країнах запустив лавиноподібні процеси й призвів до їх фактичної конфронтації.

Власне, найболючішими у відносинах Японії та Південної Кореї були й залишаються такі питання: фізична й моральна шкода, нанесена корейцям, які під час колоніального стану Кореї, а особливо – в часи Другої світової війни зазнали масової (понад 50 тис. осіб) примусової мобілізації на важкі фізичні роботи на японських підприємствах. Японська сторона вважає, що це питання було врегульовано на міждержавному рівні підписанням Базового договору 1965 р. і виплатою корейській державі майже мільярдної компенсації та вливанням японських інвестицій в економіку Республіки Корея, які значною мірою спряли «корейському диву» й перетворенню останньої на одну з найрозвинутіших країн світу. Однак корейська сторона, номінально погоджуючись із цим, вважає, що таке міждержавне розв'язання не перешкоджає постраждалим фізичним особам шукати захисту своїх приватних інтересів та вимагати індивідуальних компенсацій у судовому порядку. І 30 жовтня 2018 р. після кількох років судових розглядів таких справ судами нижчих інстанцій Верховний суд Південної

Кореї ухвалив рішення про те, що японські компанії Nippon Steel & Sumitomo Metal Corp. та Mitsubishi Heavy Industries Ltd. повинні виплатити чотирьом своїм колишнім корейським робітникам по 100 млн вон (88 млн дол.) кожному. Станом на 2019 р. у південнокорейських судах перебували справи, що охоплювали 962 позивача, однак уряд Південної Кореї виявив ще до 150 000 осіб, які можуть мати право пред'явити аналогічні звинувачення. У серпні 2021 р. південнокорейські позивачі отримали судову ухвалу про арешт виплати у розмірі 723 000 дол., що належить виробничій фірмі Mitsubi LS Mtron. Платіж буде використано для компенсації позивачам збитків, які їм було присуджено відповідно до рішення Верховного суду 2018 р., яке Mitsubishi досі ігнорувала. Такі судові рішення різко загострили міждержавні відносини.

У відповідь у липні 2019 р. після тривалих і безрезультатних спроб розв'язати проблему дипломатичним шляхом Японія вдалася до економічних заходів тиску й посилила контроль над експортом матеріалів, необхідних виробникам напівпровідників у Південній Кореї, що з урахування її потреб у цій сировині ставило під загрозу саме існування виробництва напівпровідників та дисплеїв південнокорейськими компаніями, а в серпні було оголошено про виключення Японією Південної Кореї зі свого «білого списку» країн, що потягнуло за собою значне ускладнення процедур оформлення документації на південнокорейський експорт до Японії. Як реакція громадськості на торговельні та політичні розбіжності між Сеулом і Токіо, у Південній Кореї розгорнувся стихійний рух з бойкоту японської продукції, який, хоч і не був здатний завдати великої економічної шкоди Японії, у довгостроковій перспективі негативно вплинув на стан двосторонніх зв'язків.

Розбіжності Японії та Південної Кореї торкнулися й сфери їх оборонної взаємодії. До сьогодні нездатність Японії та Південної Кореї вирішити проблеми історичного минулого заважає сторонам реалізувати наявний потенціал партнерських зв'язків та переорієнтувати їх на розвиток майбутньої взаємодії.

Особливий сегмент проблеми приниження корейської нації японською окупацією є згадане питання іанфу. Офіційні особи та громадськість Південної Кореї жадали принесення офіційних вибачень від Японії за жорстоке поводження з корейками, а також фінансової компенсації кільком десяткам із них, які ще залишилися живими. Коли 2015 р. Південна Корея та Японія нарешті спільно розглянули це питання, прем'єр-міністр Японії Сіндзо Абе приніс публічні вибачення «жінкам, які пережили незмірні та болючі переживання та отримали невиліковні фізичні та психологічні рани як жінки для втіх». У грудні 2015 р. між урядами країн було підписано спеціальну угоду про «остаточне та незворотне» врегулювання проблеми іанфу, що передбачала створення Японією спеціального фонду для виплат їм значних компенсацій.

Угода була спочатку схвалена більшістю колишніх «жінок для втіх» (36 з 47, що були живі на той час), і оплата була ними отримана. Тим не менш, Мун Чже Ін, що на той час активно вів свою передвиборчу кампанію у рамках виборів президента країни, а сьогодні обіймає цю посаду, розкритикував угоду і був підтриманий Корейською радою жінок-іанфу, яка зі свого боку переконала жінок відмовитися від виплат. Мун та активісти стверджували, що попередній президент Пак Кин Хе привітав цю угоду, не взявши до уваги позицію ще живих «жінок для втіх». У листопаді 2018 р. адміністрація президента Мун Чже Іна в односторонньому порядку розірвала угоду на тій підставі, що вона не відображає думки жертв, які залишилися живими.

Станом на сьогодні питання корейських жінок-іанфу, як і підневільних робітників років Другої світової війни, досі залишається величезним каменем спотикання в японсько-південнокорейських відносинах.

Опитування громадської думки у Південній Кореї демонструють широку підтримку антияпонських настроїв, які стоять за політикою чинного президента. В опитуванні Gallup 2019 р. 80% респондентів заявили, що «залишки японського імперіалізму не

були усунуті належним чином. Респонденти також звинувачували державу в нездатності захопити активи прояпонських колабораціоністів і в японському колоніальному впливі, що зберігається, на корейську мову і культуру.

Зі свого боку японські політичні лідери мало що зробили для подолання розриву у відносинах між Японією та Південною Кореєю. Переоцінка Японією вибачень, принесених нею Південній Кореї у 2014 р. та перегляд підручників з метою виключення неяпонських поглядів на територіальні суперечки, теж не сприяють пошуку порозуміння.

Іншою міждержавною проблемою є суперечка щодо територіальної належності двох маленьких островів, які контролює Південна Корея. Вони розташовані на однаковій відстані від Корейського півострова та японського острова Хонсю. У Південній Кореї острови називають Токто, а в Японії – Такесіма. Токіо вважає їх своєю територією та вимагає повернути. Як стверджує Японія, ці острови були включені до складу префектури Сімане у 1905 р., а Південна Корея захопила їх після Другої світової війни. Сеул зі свого боку наполягає, що Токто є споконвічними корейськими територіями. У 1954 р. Південна Корея розмістила на островах співробітників служби безпеки, побудувала житлові приміщення, центр моніторингу, маяк, порт і причал.

У серпні 2012 р. тодішній президент Південної Кореї Лі Мен Бак відвідав острови, що викликало обурення в Японії. У червні 2016 р. влада префектури Сімане спільно з береговою охороною Японії висадилася на одному зі спірних островів, встановивши знаки, що позначають острови як японську територію і вимагаючи видалення з них південнокорейських рибалок. Проте вже наступного місяця південнокорейська поліція з'явилася на островах та обстріляла патрульний корабель берегової охорони Японії. У 2017 р. в Японії було переглянуто тексти японських шкільних підручників з метою глибшого аргументування претензій країни на острови Такесіма/Токто.

Про ступінь гостроти суперечки свідчить ситуація, пов'язана з російським військовим літаком, що пролетів неподалік цих островців у липні 2019 р. Обидві країни підняли в повітря свої винищувачі для його перехоплення, оскільки літак нібито порушив їхній повітряний простір. При цьому Токіо став сперечатися з Сеулом про право на заяву офіційного протесту Москві з приводу цього «порушення».

Історичний досвід розв'язання суперечностей між Японією та Південною Кореєю демонструє, що закорінені в історичному минулому проблеми, які мають своїм складником приниження однієї нації іншою, не мають часу давності. Принаймні, у часі, коли жертви й гнобителі залишаються живими. Однак, якщо територіальні претензії існують на майже незмінному рівні весь час після звільнення Кореї, то фінансові проблеми, які забарвлені в морально-етичний колір, виявляють здатність з плином часу глибшати і перетворюються на вагомий чинник політичного маніпулювання й загострення міждержавних відносин.

ВИСНОВКИ

На основі узагальнення змісту проведеного дослідження можна зробити низку важливих концептуальних висновків. Доведено існування взаємозв'язку актуальної проблематики прикордоння з базовими тенденціями розвитку сучасного світу. Зокрема, показано, що загальносвітова економічна криза нерозривно пов'язана з негативними аспектами сучасного транснаціонального глобалізму, спрямованого на максимізацію надприбутку, багато в чому анонімних, бізнес еліт, які ігнорують національні інтереси навіть розвинених держав. Безпосереднім негативним наслідком цих процесів стало зростання нестабільності у глобальному масштабі, збільшення кількості, часто спровокованих ззовні, міждержавних конфліктів, які зазвичай відбуваються саме у зоні прикордоння на ґрунті взаємних претензій на спірні території. Причому, врегулювання суперечок навколо приграниччя за допомогою міжнародного права у наш час стає все більш ускладненим як внаслідок давнього походження цих взаємних непорозумінь, так і зростання правового нігілізму.

З урахуванням існуючих у минулому прикордонних протиріч і претензій щодо зверхності тієї чи тієї сторони та виходячи із практики розв'язання низки цих проблем концептуалізовано визначення терміну порубіжжя. Позитивна конотація останнього іманентно включає територію прикордоння, історичні спонукальні чинники неконструктивних попередніх рішень та ємно вибирає спільний позитивний наратив взаємовідносин й культуру історичної пам'яті.

З'ясовано роль і значення авторитетних міжнародних інститутів, в тому числі ООН, у формуванні та втіленні в практику політико-правових засад врегулювання суперечностей між сусідніми державами. Обґрунтовано, що внаслідок існування зворотно пропорційної залежності між посиленням глобалізму та ступенем збалансованості регіонального розвитку, стають все очевид-

нішими прорахунки у стратегії та тактиці розвитку нинішнього Європейського Союзу. У реальності ЄС все більше наближається до неоліберального концепту бездержавних Сполучених Штатів Європи. Це проявляється у намаганнях брюссельської бюрократії, замість магістрального напрямку євроінтеграції ЄС як Європи національних держав, що взаємодіють передусім на засадах міжурядових угод, запропонувати у якості подальшого шляху загальноєвропейського розвитку модель «Європи регіонів». Реалізація на практиці офіційно проголошеної мети цього об'єднання – встановлення максимальної прозорості національних кордонів, що мінімізувало б роль прикордоння як свого роду буферної зони, в якій реалізуються різноманітні протекціоністські заходи митної та прикордонної служб, нерідко призводить до протилежних наслідків. Не до поглиблення взаємної інтеграції постійних членів спільноти, а навпаки – до підриву територіальної цілісності окремих держав та регіональної фрагментації.

Специфіка широкого комплексу проблем, яка розглянута одночасно у декількох розділах досліджуваної теми, була обумовлена тим статусом прикордоння, що значною мірою склався за наслідками Першої та Другої світових війн.

Покажемо, з точки зору успішного налагодження спільного політичного і торгівельно-економічного співробітництва шляхом врегулювання територіальних претензій та примирення, є приклад відносин Німеччини та Польщі, які змогли подолати взаємну ворожість народів обох країн, що мала глибоке історичне коріння. Йдеться не тільки про вкрай трагічні події Другої світової війни, а й про попередні збройні конфлікти між німцями та поляками.

За рішенням Потсдамської конференції 1945 р., що фактично підбила підсумки Другої світової війни, Польщі були передані території, що входили до складу Німеччини, включно з Верхньою Сілезією, Померанією та Східним Бранденбургом. При цьому, німецьке населення у примусовому порядку було переміщене з цих територій на внутрішні німецькі землі із застосуванням жор-

стких заходів та без будь-яких компенсацій. Все це слугувало потужним чинником взаємних претензій, недовіри, неприязні та навіть ненависті між німецьким і польським народами після Другої світової війни.

Водночас, незважаючи на існуючі проблеми політичного та ідеологічного характеру, основою підтримки зав'язків між ФРН та Польщею стало поновлення торгівельно-економічної співпраці. Неухильне зростання економічної співпраці, на ґрунті зростання взаємної довіри, поступово дозволило сформувати необхідну нормативно-правову базу для започаткування повномасштабних відносин між ФРН та Польщею. Як наслідок, країни підтвердили взаємні зобов'язання щодо гарантій безпеки та відсутності територіальних претензій, що знайшло своє відображення у Великому Договорі про добросусідство, дружбу та співробітництво між ФРН та Польщею, який був підписаний 17 липня 1991 р.

Сьогодні між ФРН та Польщею ще зберігаються певні суперечності та проблеми, пов'язані вже не тільки з їх історичним минулим, а й особливостями розвитку сучасної Європи та відмінними позиціями країн стосовно стратегії подальшого розвитку ЄС. Насамперед, це стосується взаємної недоброзичливості певних груп німецького та польського населення, зміцнення позицій радикальних і націоналістичних сил в обох країнах внаслідок погіршення економічного стану ЄС, а також незгоди Варшави з окремими аспектами політики Берліну.

У ході дослідження встановлено, що важливий комплекс проблем прикордоння нерозривно пов'язаний із попередньою історичною традицією, яка сягає часів формування модерної державності, та пов'язаною з нею геополітичною нестабільністю та невизначеністю державних кордонів на Європейському континенті і в інших регіонах світу. Територіальні претензії цього типу значною мірою обумовлені попередніми бурхливими подіями, включаючи Наполеонівські війни, колоніальні загарбання Новітнього часу та дві світові війни катастрофи, на тлі яких прикор-

донні конфлікти були лише похідними від регіональних та глобальних війн.

Взаємні травми в історичній пам'яті, символом яких стала безкомпромісна боротьба за володіння прикордонною територією – Ельзасом та Лотарингією, стали причиною тривалої ворожнечі між Німеччиною та Францією. Вкрай заплутана історія прикордоння на прикладі регіону Ельзасу та Лотарингії, що неодноразово переходив до складу то однієї то іншої держави, ускладнювалась повним ігноруванням етнічної та культурної ідентичності місцевого населення центральними урядами, які активно застосовували по відношенню до нього асиміляторську політику. Остаточне вирішення цієї територіальної проблеми, яке у кінцевому підсумку після поразки нацизму відбулось на користь Франції, стало важливим об'єктивним показником припинення багатовікової боротьби між двома державами за лідерство в Західній Європі. Врегулювання суперечностей дозволило французькій та німецькій політичній еліті скерувати свої зусилля на більш вагомому і глобальну за значенням мету – утворення спільної Європи та на цій основі виступити локомотивом процесу європейської інтеграції, наслідком якого стало створення нинішнього Європейського Союзу. Підсумовано, що механізми досягнення французько-німецького примирення варті вивчення та запозичення (з урахуванням національних особливостей) у примиренні інших країн та регіонів, які мають проблеми порубіжжя.

Продемонстровано, що повоєнне австрійсько-італійське протистояння стосовно прикордонного регіону Тіроля також не обійшлося без взаємних провокацій та претензій. Заворушення та навіть терористичні акти, що відбувались на ґрунті порушення прав національних меншин та спроб зміни етноідентичності населення у спірному регіоні Тіроля, відбувались не тільки у повоєнні роки, а й у другій половині ХХ ст. Разом з тим, процеси активної демократизації та успішного соціально-економічного розвитку Італії та Австрії у цей період сприяли зменшенню рівня міждер-

жавної напруги стосовно спірного регіону, а також створенню стратегічного плану врегулювання суперечностей, поступовому переведенню взаємних консультації та переговорів на рівень прийняття спільних офіційних правових угод.

Позитивному вирішенню проблеми сприяла посередницька місія ООН, вплив якої на міжнародні проблеми у 1940-1970-х рр. ще був достатньо вагомим. Нарешті, важливо взяти до уваги, що максимальному послабленню міждержавної напруги сприяв вступ Італії, а згодом й Австрії, до Європейського Союзу, одним із головних завдань якого є мінімізація сепаратистських тенденцій. Завдяки цим чинникам Південний Тіроль отримав повноваження «розширеної автономії», за яких німецькомовне і ладинське населення має право на участь у законодавчому процесі та управлінні своїм краєм. При цьому, гарантується рівність прав громадян, а також збереження культурних і мовних відмінностей окремих етнічних груп.

Зазначено, що кожна з описаних конфліктних ситуацій має свою специфіку. Так, навіть ставши союзниками по НАТО, внаслідок багатовікових розбіжностей із широкого кола питань, Греція і Туреччина неодноразово не тільки знаходилися на порозі війни, а й розпочинали бойові дії. Це відбувалось під час кіпрського конфлікту 1974 р., у березні 1987 р. та січні 1996 р. Незважаючи на розробку і впровадження Туреччиною стратегій «Нульових проблем з сусідами» і «Стратегічної глибини» 2009–2016 рр., які сприяли взаємному економічному співробітництву та певною мірою пом'якшували ступінь протистояння, у 2020 р. воно черговий раз ледве не переросло у військовий конфлікт. Встановлено, що окупація Туреччиною частини території Кіпру гранично ускладнює можливість позитивного вирішення греко-турецьких прикордонних проблем навіть у середньостроковій перспективі. Оскільки ж конфлікт стосовно визначення територіальної належності Кіпру відбувається між Грецією, яка є країною-членом ЄС та НАТО, та Туреччиною, яка входить до НАТО і неодноразово заявляла про

своє бажання вступити до Європейського Союзу, очевидно, що подібне міждержавне протистояння неминуче підриває всю систему європейської безпеки.

З'ясовано, що внаслідок зростання загальносвітових фундаменталістських тенденцій режим Р.Т. Ердогана багато у чому відмовився від традицій формування Туреччини як світської національної держави європейського взірця, взявши на озброєння ідеологію ісламського екстремізму та османізму, та прагне до встановлення контролю на низкою сусідніх країн з метою створення на основі національної держави регіональної імперії. З іншого боку, Греція через хибну економічну політику зазнала значної втрати власного економічного потенціалу та потрапила у боргову залежність, що призвело до певного економічного занепаду цієї країни. А це, своєю чергою, аж ніяк не сприяє збереженню її статусу рівноправного партнера у вирішенні будь-яких територіальних конфліктів і не убезпечує від зростання напруженості у відносинах з Туреччиною у майбутньому.

Звернення до підвалин історичної пам'яті допомогло пояснити причини намагань Угорщини відновити контроль за втраченими у результаті двох світових війн територіями. Особливістю зовнішньої політики Угорщини на початку XXI ст. є те, що територіальні претензії і спроби втручання у внутрішні справи сусідніх держав на ґрунті захисту угорської національної меншини відбуваються майже по всьому периметру державного кордону цієї країни. У 2002 р. уряд прийняв досить контроверсійний закон щодо угорців, які проживають у сусідніх країнах. Він стосується громадян Хорватії, Румунії, Словенії, Словаччини, України та Сербії. Прагнення Угорщини посилити власний контроль над прилеглим прикордонням обумовлено безпрецедентними територіальними втратами, які вона понесла за підсумками двох світових війн.

Встановлено, що попри намагання сусідніх держав проводити збалансовану мовну та культурну політику стосовно угорсь-

ких меншин у зоні власного прикордоння, відбувається процес їх поступової асиміляції з місцевим населенням. Водночас, у самій Угорщині спостерігається суттєве переважання смертності над народжуваністю. Цим значною мірою пояснюється нинішня прикордонна політика Угорщини, яка подекуди межує із радикалізмом: підтримка ідей створення автономій для угорської спільноти у сусідніх країнах, надання угорського громадянства представникам своєї етноменшини, не зважаючи на вимоги законодавства країн, в яких вона проживає. Також йдеться про фінансову підтримку культурно-освітніх товариств, розширення представництва угорців в органах місцевої влади тощо.

Показовим є дослідження складної і трагічної історії сербсько-хорватських міждержавних відносин, які, на тлі процесу розпаду СФРЮ, переросли у жорстоке воєнне протистояння, що супроводжувалося обопільним застосуванням у ході бойових дій тактики «випаленої землі» та практики геноциду до своїх колишніх співвітчизників, включаючи терор та етнічні чистки по відношенню до цивільного населення, створення концтаборів смерті, вбивства військовополонених, мародерство та інші злочини. Одночасно мало місце витіснення місцевого корінного населення з окупованих територій.

На сьогоднішній день, навіть після формального примирення сербів та хорватів, високий градус взаємного протистояння та претензій на перегляд існуючих кордонів між цими народами продовжує зберігатися. Про це свідчить зростання ксенофобських та мілітарно-реваншистських настроїв, випадки застосування сили під час побутових конфліктів між мешканцями цих країн. Загалом, статус нинішніх Балкан як «порохової діжки» Європи продовжує зберігатись навіть у XXI-му ст., причому це відбувається незважаючи на вступ Хорватії до НАТО та ЄС і прагнення Сербії також стати членом Євросоюзу.

Необхідно підкреслити важливість дослідження, присвяченого з'ясуванню особливостей взаємних непорозумінь у пригра-

ниччі відразу трьох країн – США, Мексики та Канади. Важливість такого вибору теми обумовлена багатоаспектністю проблематики прикордоння між цими державами, одна з яких, а саме США, залишається економічним і технологічним лідером сучасного світу та еталоном класичної західної демократії.

З'ясовано, що взаємні претензії означених країн являють собою своєрідний сплав економічної, демографічної та екологічної складових, причому остання посилюється небезпечними загальнокліматичними змінами. У даному випадку спостерігається поєднання застарілих непорозумінь, що мають свої витoki у достатньо віддалених часах формування американської та канадської державності, з технолого-урбаністичними деформаціями сучасного постіндустріального світу. У дослідженні переконливо обґрунтовано положення про те, що головна причина американо-канадських прикордонних суперечностей обумовлена тим, що кожна з цих країн намагається власні прорахунки у здебільшого стихійному формуванні національно-господарського комплексу компенсувати за рахунок своїх сусідів.

Непроста ситуація на кордоні США та Мексики пояснюється поєднанням зовнішніх та внутрішніх факторів у процесі державотворення. Процес деіндустріалізації, що проходив у США у 1990-х рр. і спирався на хибну монетарну стратегію, негативно позначився на якості робочої сили і доходах населення цієї наддержави. Звідси неоднозначне ставлення простих американців та уряду до проблеми зростання кількості мексиканських та загалом латиноамериканських мігрантів. Адже, з одного боку, існує об'єктивна потреба масового залучення нелегалів для забезпечення необхідної кількості робочої сили, а з іншого – цілком реальною є небезпека розмивання і втрати провідних позицій та навіть власної ментальної ідентичності американським титульним етносом. Цим пояснюється прагнення США зробити кордон з Мексикою максимально непроникним, аж до намірів побудувати на ньому стіну проти проникнення емігрантів. У

цьому випадку проблеми прикордоння виступають важливими індикатором загальнодержавних прорахунків стратегічного розвитку однієї з найпотужніших в економічному та військовому відношенні держави. Як підкреслено у дослідженні, вирішення проблем транскордонного співробітництва між США, Канадою та Мексикою має носити комплексний характер і передбачати, насамперед, успішне подолання кожною з них власних внутрішніх серйозних негараздів.

Встановлено, що витoki територіальних претензій Китаю до В'єтнаму, який довгий час був складовою «Серединної імперії», нараховують не одне тисячоліття. Водночас, агресивність сучасного Китаю здебільшого обумовлена прагненням вирішити свої внутрішні проблеми за рахунок зовнішньої експансії, яка спрямовується на встановлення силового контролю над транзитними шляхами, ринками збуту та енергетичними ресурсами. Такий експансіонізм обумовлений низькою ефективністю переважно експортної моделі економіки КНР, не високою окупністю масштабних інфраструктурних проєктів, бюрократично-волюнтаристським стилем політичного керівництва і, як наслідок, – стрімко зростаючим державним боргом, зниженням темпів росту ВВП, значною нерівністю у доходах різних категорій громадян, демографічними та екологічними негараздами.

У сучасних умовах спостерігається стратегічне зближення США та В'єтнаму як результат спільного сприйняття загрози Китаю у регіоні Південно-Східної Азії та наростаючої прямої конфронтації між США та КНР щодо майбутнього Тайваню і багатьох інших суперечливих питань.

З'ясовано, що Індो-Пакистанський конфлікт є особливо небезпечним внаслідок того, що він відбувається між ядерними державами, які й створили ядерну зброю та засоби її доставки, насамперед, внаслідок взаємного протистояння. Гостроти цьому конфлікту надає підтримка Пакистаном Республіки Бангладеш, яка також має з Індією протяжний спільний державний

кордон. Причиною різкого погіршення спочатку добросусідських взаємин між Індією та Бангладеш стали традиційні проблеми прикордоння, а саме: побудова Індією великої ГЕС, яка завдала непоправної шкоди екосистемі річки Ганг на території Бангладеш.

Встановлено, що негативний вплив на формування добросусідських відносин та на сучасні взаємини Японії і Південної Кореї справляє історичне минуле. Йдеться про важкий історичний спадок, закорінений у часи перебування Кореї під протекторатом Японії, а далі й повної анексії її території, що тривала до закінчення Другої світової війни. У колоніальний період примусову службу в японській армії пройшли понад 100 тис. корейців. У часи Другої світової війни корейських чоловіків вивозили на тяжкі й безоплатні примусові роботи, а жінок насильно відправляли до японської армії, де вони були «жінками для втіхи». Із 1980-х рр. це питання залишається постійним джерелом дипломатичної напруги між Японією та Кореєю.

Іншою проблемою є суперечка щодо територіальної належності двох невеликих островів, які контролює Корея. При цьому, посилення торгівельних зв'язків пом'якшило політичне протистояння. У 1965 р. між державами було відновлено дипломатичні відносини та підписано Базовий договір про двостороннє співробітництво. Відповідно до цього Договору та додаткових угод, Японія передала Південній Кореї інфраструктуру та активи на Корейському півострові і надала близько 1 млрд дол. до її бюджету у вигляді субсидій та позик. Натомість, Корея офіційно відмовилася від вимог будь-яких подальших компенсацій за злочини, скоєні Японією. Підписання Базового договору уможливило стрімкий розвиток торговельно-економічних, дипломатичних, культурних відносин та розширення військово-технічного співробітництва. Утім, попри відсутність взаємних прямих силових акцій, станом на сьогодні міждержавний конфлікт не можна вважати повністю розв'язаним.

Встановлено, що у деяких проаналізованих випадках прикордонних суперечностей ситуацію ускладнювало, або ускладнює і до сьогодні, пряме чи опосередковане втручання третіх країн, що намагаються використати свій статус посередників, чи навіть учасників на боці однієї з конфліктуючих сторін, у своїх власних геополітичних інтересах. Зокрема, у випадку довготривалого турецько-грецького протистояння довкола острова Кіпр та розмежування території Егейського моря, відбувається активне залучення Франції, яка, підтримуючи Грецію, намагається відстоювати свої особливі інтереси у зоні Середземномор'я та Близького Сходу.

Під час китайсько-в'єтнамського конфлікту, ще на початку взаємних територіальних претензій і збройних протистоянь, відбувалось активне, у тому числі й воєнне, втручання США та СР-СР, які шляхом підтримки конфліктуючих країн прагнули зменшити вплив одна одної у цьому регіоні. Китай, який має серйозні територіальні претензії до частини індійського прикордоння, активно допомагає Пакистану у його багатолітньому воєнному конфлікті за оволодіння частиною індійського прикордоння (регіон Кашміру).

На підставі проведеного аналізу, обґрунтовано висновок, що узгодження за взаємними домовленостями державних кордонів між Туреччиною та Грецією, Китаєм та В'єтнамом, Індією та Пакистаном поки що не є досяжним. З іншого боку, навіть формально юридичне визнання спільних кордонів між Сербією та Хорватією, Угорщиною та її сусідами, Японією та Південною Кореєю, не призвело до узгодження суперечностей між цими країнами, які й надалі продовжують вести історичні суперечки та висувають взаємні претензії своїм сусідам. Попри формально дружні відносини між США, Мексикою та Канадою, цілковитого вирішення різноманітних прикордонних проблем, як і підвищення ефективності національних економік вказаних країн шляхом взаємної інтеграції, так і не було досягнуто. На сьогоднішній день врегулювання

прикордонних суперечностей вдалося досягти лише у випадку відносин між Францією та Німеччиною, Німеччиною та Польщею, Австрією та Італією. Досягнення порозуміння між вказаними країнами відбулося через взаємне примирення, успішне налагодження політичних і торгівельно-економічних відносин та компромісне врегулювання територіальних претензій.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. Насамперед, необхідно зазначити, що важливою передумовою успішного вирішення будь-яких прикордонних конфліктів є динамічний соціально-економічний та технологічний розвиток країни, на периферії якої проживають національні меншини, що історично, ментально та етнічно споріднені з титульним етносом сусідньої держави. Проведення виваженої мовної, освітньої та культурної політики у країні проживання етноменшини максимально заохочує населення, що знаходиться у прикордонній зоні зберігати своє громадянство. Окрім цього, успішний економіко-технологічний розвиток дозволяє будь-якій державі утримувати достатні за чисельністю та рівнем оснащення збройні сили, що стримує війовничі і загарбницькі наміри з боку інших держав. Все це, безумовно, стосується й України, в якій, попри декларації та передвиборчі обіцянки політичного класу, проблема ефективної реалізації комплексу соціально-економічних реформ вирішується занадто повільно.
2. Проаналізований у дослідженні історичний досвід міждержавних протистоянь переконливо свідчить, що пом'якшенню прикордонних конфліктів сприяє налагодження активних торгово-економічних зв'язків і культурного співробітництва між країнами-сусідами та їх залучення до спільних геополітичних і геоekonomічних проєктів. Виходячи з цього, проголошений у Конституції України курс на вступ нашої держави до НАТО та ЄС, з одного боку, сприятиме врегулюванню існуючих суперечностей, які має Україна із західними сусідами, з іншого, – допоможе забезпечити захист національних інтересів, суверенітету та територіальної цілісності від зазіхань з боку агресивних режимів.
3. Вкрай важливою є адекватна оцінка правлячими елітами та органами державної влади країн, які мають прикордонні супе-

речності, стратегічних перспектив існуючих світових геополітичних конфігурацій та вибір ними союзників для спільного протистояння негативним глобальним тенденціям. Слід враховувати, що Україна має велику площу прикордоння, яке у минулому тривалий час входило до складу сусідніх держав. В умовах незавершеності процесів формування сучасної української нації, за наявності агресивних територіальних претензій до України, керівництву нашої держави важливо уточнити, а подекуди й переосмислити, ключові пріоритети зовнішньої політики з метою захисту власних національних інтересів, територіальної цілісності та суверенітету держави.

4. Дедалі все більш агресивна зовнішня політика, яку проводить сучасна Російська Федерація, призводить до того, що навіть її колишні союзники, на кшталт Угорщини, Чехії та Словаччини, починають усвідомлювати загрозу від протиправних дій режиму В. Путіна. Загалом, у більшості країн Центрально-Східної Європи зростає розуміння того факту, що у разі включення України до сфери російського впливу, як це вже відбулося із Білоруссю, російські війська впритул наблизяться до кордонів європейських країн, що перетворить зону українського прикордоння на плацдарм для агресії та провокацій проти країн членів ЄС та НАТО. Тому існують об'єктивні підстави для максимального зближення України із сусідніми країнами на західному кордоні та паралельного, з проголошеним курсом на європейську та євроатлантичну інтеграцію, просування у напрямку більш тісного економічного, політичного та військового союзу з країнами Центрально-Східної Європи і, насамперед, Вишеградської групи. Це, своєю чергою, стане запорукою успішного вирішення спільних з ними проблем прикордоння.
5. Досвід франко-німецького примирення, зважаючи на його успішність і визначальну роль щодо прискорення євроінтеграційних процесів після Другої світової війни, може бути корис-

ним для застосування у польсько-українських відносинах. Доцільним є опрацювання українсько-польського Договору про примирення, на кшталт Єлисейського договору між Францією та ФРН. За умов успіху польсько-українського партнерства та стабілізації внутрішнього становища в Україні, польсько-український тандем міг би стати важливим чинником зміцнення європейської безпеки.

6. Окремі аспекти успішного досвіду вирішення проблем в австрійсько-італійському прикордонні можуть бути використані Україною, у контексті врегулювання прикордонних суперечностей, які має наша держава із сусідніми країнами. Насамперед, мова йде про можливість винесення існуючих проблем на міжнародний рівень, якщо двосторонні відносини заходять у глухий кут, та практику залучення інститутів ООН, європейської дипломатії та інших міжнародних організацій для посередництва і спільного пошуку шляхів врегулювання.
7. Для врегулювання суперечностей в українсько-угорських відносинах Україна має розвивати добросусідські відносини з Угорщиною на основі біфуркації національного та регіонального рівнів співробітництва. Основні зусилля мають бути спрямовані на активізацію міждержавного діалогу та розширення двостороннього порядку денного й наповнення його новими ініціативами, що дозволить змістити фокус уваги з нинішніх проблемних питань культурного та гуманітарного співробітництва, нацменшин та політики їх підтримки. За координуючої ролі Міністерства закордонних справ України, слід розробити стратегію відносин з Угорщиною з чітким обмеженням експансії угорських інтересів у внутрішню політику України, з урахуванням загроз її національній безпеці та елементів гібридної війни, що ведеться проти України іншими державами. Також варто активізувати роботу з європейськими партнерами й інституціями щодо знайдення підтримки та вироблення механізмів унеможливлення гальмування Угор-

щиною євроінтеграційного курсу України та курсу на вступ до НАТО.

8. Індійський досвід забезпечення соціально-політичної стабілізації у Кашмірі та досягнення порозуміння в індійсько-пакистанському прикордонні через надання особливого статусу спірній території Джамму і Кашмір, має бути глибоко осмислений в Україні. Він свідчить про ймовірну небезпеку для України окремого статусу Донбасу, закріпленого у Конституції України.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Кудряченко А.І., член-кор. НАН України, д.і.н., проф., директор Інституту (вступ, п. 2.3., висновки, рекомендації).

Толстов С.В., к.і.н., доц., завідувач відділу (п. 1.1.).

Шморгун О.О., к.філос.н., доц., провідний науковий співробітник (вступ, п. 1.2.).

Солошенко В.В., к.і.н., доц., заступник директора Інституту з наукової роботи (п. 2.1., висновки, рекомендації).

Чекаленко Л.Д., д.політ.н., проф., провідний науковий співробітник (п. 2.1.).

Мітрофанова О.О., к.політ.н., с.н.с., старший науковий співробітник (п. 2.2.).

Деменко О.Ф., к.політ.н., доц., учений секретар Інституту (п. 2.4., висновки).

Перга Т.Ю., к.і.н., с.н.с., провідний науковий співробітник (п. 2.5.).

Розумюк В.М., к.політ.н., с.н.с., провідний науковий співробітник (п. 2.6.).

Потехін О.В., д.і.н., с.н.с., головний науковий співробітник (п. 2.7.).

Фесенко М.В., д.політ.н., с.н.с., провідний науковий співробітник (п. 2.7.).

Прип'ік Є.О., к.е.н., старший науковий співробітник (п. 2.8.).

Швед В.О., к.і.н., доц., завідувач відділу (п. 2.9.).

Метельова Т.О., к.філос.н., доц., провідний науковий співробітник (п. 2.10.).

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**КОНТРОВЕРСІЙНІ ПРАКТИКИ
РОЗВИТКУ ПРИКОРДОННЯ:
СВІТОВИЙ ДОСВІД УЗГОДЖЕННЯ
СУПЕРЕЧНОСТЕЙ**

Науково-аналітична доповідь

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 11,16.
Зам. 21-241-1.

Видавець і виготовлювач ПП «Видавництво «Фенікс».
03067, м. Київ, вул. Шутова, 13Б.
www.fenixprint.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК за № 271 від 07.12.2000.